

**T. C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**TEMMÂM HASSÂN'IN "MENÂHİCU'L-BAHS Fİ'L-LUGA"
ADLI ESERİNDE DİL ARAŞTIRMA YÖNTEMİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Hatice Sare KÖMÜRCÜ

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAPLAN**

**RİZE
2022**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAPLAN danışmanlığında, Hatice Sare KÖMÜRCÜ tarafından hazırlanan *Temmmâm Hassân'ın "Menâhıcu'l-bahs fı'l-luga" Adlı Eserinde Dil Araştırma Yöntemi* adlı bu tez çalışması, 06/09/2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Unvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan	: Doç. Dr. Mustafa IRMAK	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Zahir ASLAN	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAPLAN	

ETİK BEYAN

Temel İslam Bilimler Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Temmmâm Hassân’ın “Menâhıcu’l-bahs fi’l-luga” Adlı Eserinde Dil Araştırma Yöntemi” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılacak bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

06 /09/2022

Hatice Sare KÖMÜRCÜ

ÖN SÖZ

Bir çocuğun dille teması onun gerçek dünya ile teması kadar hatta daha eskidir. Ana dillimiz kulağımızın, zihnimizin ve yüreğimizin ilk dokunduğu dildir. Dil bizi çepeçevre kuşatır, ruhumuzda derin tesirler bırakır. Dilin insani, sosyal, kültürel pek çok yansımından söz edebiliriz. Yabancı diller de hayatımızda büyük yer kaplamaktadır. Ülkemizde öğrenimi gittikçe yaygınlık kazanan Arapça üzerine akademik çalışmalar yapılmaya devam etmektedir. Biz de İlahiyat Fakültesi eğitimimizin ardından Arap Dili ve Belâgatı alanında eğitime devam etmeye karar verdik. Gerek yüksek lisans derslerinde, gerekse katıldığımız diğer akademik toplantılarda yöntem meselesinin önemli olduğunu fark ettik. Araştırma teknikleri hakkında aldığımız eğitim sonucu bizlerden akademik kurallara uygun bir çalışma yapmamız istendiğinde Arapçayı bilimsel araştırma basamaklarına göre ele almakta zorlandığımızı fark ettik. Bir hipotez ortaya koymam, bir araştırma yöntemi belirlemem gerekiyordu fakat bununla ilgili bir kafa karışıklığı içindeydim. Daha önce yapılmış çalışmalara göz gezdirdiğimizde ise birbirini tekrar eden yöntemlerin yazıldığını ve çok da anlaşılmamış olduğunu düşündüğümüz birkaç yöneme rastladık. Sorun yöntemdi. Sorunu sezdiğimizde Arap dili için uygulanabilecek bilimsel araştırma yöntemlerini incelemeye karar verdik. Arap dünyasında yapılan çalışmalar arasında Temmâm Hassân'ın dile yaklaşımını incelemeye değer bulduk. Batı'da eğitim almış olması bize dilbilim bağlantılı bir çalışma yapma fırsatı verdi. Tüm bu bakış açısıyla araştırmalarımıza başladık. Başlangıç seviyesinde olan bu çalışmayla ülkemiz akademik dünyasına bir katkı sunmuş olmayı umuyoruz.

Lisansüstü eğitime başladığım günden bu yana desteğini esirgemeyen danışman hocam Ahmet Kaplan'a, bana yol gösteren hocalarım İlyas Karslı, Mehmet Emin Yağcı ve Mustafa Irmak'a teşekkürü borç bilirim. Beni yetiştiren ve hayatları ile bir ilim adamı nasıl olur bize gösteren tüm hocalarımı saygıyla anıyorum. İlim sevdasını yüreklerimize düşürdükleri için her birine sonsuz minnet duyuyorum.

Hatice Sare KÖMÜRCÜ

2022\RİZE

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR.....	VIII
ŞEKİLLER LİSTESİ	IX
GİRİŞ	1
1. DİLBİLİM ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ	14
1.1. Klasik Dönemde İlim ve Yöntem	14
1.2. Modern Dönemde Dil Araştırma Yöntemleri	23
1. 2. 1. Yapısalcılık	24
1. 2. 2. İşlevselcilik	30
1. 2. 3. Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi	33
1.3. Modern Dilbilim Yöntemlerinin Arap Dünyasında Yansıması	35
2. TEMMÂM HASSÂN'DA YÖNTEM MESELESİ,.....	38
2.1. Hayatı.....	38
2.2. Eserleri	39
2.3. "Menâhîcu'l-Baḥs Fi'l-Luġa" Eseri	42
2.3.1. Dilbilim Yönteminin Bağımsızlığı	43
2.3.2. Söz-Dil Ayırımı	47
2.3.3. Dil Araştırmalarında Yöntem – Dildeki Sistemlerin Çeşitliliği	49
2.3.4. Ses Bilgisel Yöntem (Fonetik).....	50
2.3.4.1. Palatografi	53
2.3.4.2. Kimografi	57
2.3.4.3. Radyografi	57
2.3.5. Ses Bilimsel Yöntem (Fonoloji)	59
2.3.5.1. Fonem Görüşü.....	61

2. 3. 6. Biçimbilimsel Yöntem.....	64
2.3.7. Söz Dizimsel Yöntem	65
2.3.8. Sözlük Yöntemi	66
2.3.9. Anlambilimsel Yöntem.....	69
2.3.9.1. İstatistik Görüş	71
2.4. Yöntemi ve Gelenek Eleştirisi	73
2.4.1. Karineler Teorisi	76
2.4.1.1. Manevi Karineler	79
2.4.1.2. Lafzî Karineler	80
2.4.2. Kelime Tasnifi	82
2.4.3. Temmâm Hassân'ın Getirdiği Öneriler	87
3. SONUÇ.....	89
KAYNAKÇA	92
EKLER	98

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Tez Türü : Tezli Yüksek Lisans
Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAPLAN
Hazırlayan : Hatice Sare KÖMÜRCÜ
Yıl : 2022
Sayfa : 111

ÖZET

**TEMMÂM HASSÂN'IN "MENÂHİCU'L-BAHS Fİ'L-LUGA" ADLI
ESERİNDE DİL ARAŞTIRMA YÖNTEMİ**

Yöntem meselesi, modern dönemde bilimsel araştırmaların mahiyetini temelden belirleyen ve bilgiyi konu edinen her çabanın ilgi odağı olmuştur. Modern dilbilimi, Batı'da neşet ettikten kısa bir süre sonra Arap dili araştırmalarını da etkisi altına almış, yöntem tartışmalarının etkisiyle Arap dil mirasını tartışmaya açmış ve böylece Arap dünyasında yöntem arayışları başlamıştır. Temmâm Hassân ve Menâhicü'l-bahş fi'l-luğa isimli çalışması bu arayışın, dilbilimi alanını temsil eden en iyi örneklerdendir. Temmâm Hassân, Arap dili hakkında telif ettiği çeşitli eserlerinde yöntem konusunu doğrudan ve dolaylı olarak tartışma konusu yapmıştır. Bununla birlikte biz, iki sebepten dolayı, çalışmamızı adını zikrettiğimiz eserle sınırlı tuttuk. Birincisi, bu çalışmanın zamanı Temmâm Hassân'ın bütün eserlerini incelemeye yetmeyeceği düşüncesi. İkincisi ise daha dar bir alanda derinlikli inceleme yapmanın daha faydalı olacağı kanaati. Bununla birlikte, Temmâm Hassân sonraki dönemlerde ön plana çıktığı bazı görüşlerine bu çalışmada yer verdik. Çünkü, bize göre, ele aldığımız eseri onun temel hareket noktasıdır ve daha sonra ortaya koyduğu kuram ve kavramlar bir bakıma bu eserin ürünü olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Araştırma Yöntemi, Temmâm Hassân, Dilbilimi, Bilgi.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department : Basic Islamic Sciences

Thesis Type : Master Thesis

Supervisor : Ass. Ahmet KAPLAN

Author : Hatice Sare KÖMÜRCÜ

Year : 2022

Pages : 111

ABSTRACT

THE LINGUISTIC RESEARCH METHOD OF TAMMĀM HASSĀN IN HIS WORK NAMED “MANAHIJAL-BAĤT Fİ AL-LUĠHA”

The method issue has been the focus of every effort interested in knowledge and fundamentally determined the nature of scientific research. The modern linguistics influenced Arabic language studies shortly after it emerged in the West and opened the Arabic language heritage to discussion and thus began the search for methods in Arab world. Tammām Hassān and his work “*Manahij al-baĥt fī al-luġa*” can be accepted among the best examples of this kind in the field of linguistics. Tammām Hassān has directly and indirectly discussed the subject of method in his various works on the Arabic language. However, we have limited our work to his study we have mentioned, for two reasons. First, the time of this study would not be enough to examine all of Temmām Hassān's works. The second is the belief that it would be more beneficial to conduct an in-depth analysis in a narrower area. Even though, we have included some of the views of Temmām Hassān that came to the fore in the following periods in his studies. Because, in our opinion, the work we are dealing with is his basic starting point and the theories and concepts he put forward later are, in a way, the product of this work.

Keywords: Arabic Language, Research Method, Temmām Hassān, Linguistics, Knowledge.

KISALTMALAR

bk.	: Bakınız
ed.	: Editör
çev	: Çeviren
Doç.	: Doçent
Dr.	: Doktor
ö.	: Ölüm
Öğr.	: Öğretim
Prof.	: Profesör
s.	: Sayfa
S	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Vd.	: Ve diğerleri
yy	: Yüzyıl

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Modern palatogram cihazı.....	70
Şekil 2. Modern bir palatogram çıktısı.....	70
Şekil 3. Geleneksel bir palatogram çıktısı.....	71
Şekil 4. Tıpta kullanılan bir kimograf.....	72
Şekil 5. Temmâm Hassân tarafından kullanılmış bir radyografi çıktısı.....	74
Şekil 6. Temmâm Hassân'ın karineler tablosu.....	96

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Sınırlılıkları

Çalışmamızın genel kapsamını dil araştırma yöntemleri ve Temmâm Hassân'ın "*Menâhicü'l-bahs fi'l-luğa*" adlı eserindeki yansımaları oluşturmaktadır. Bu kitabın içerisinde yer almasa da Temmâm Hassân'ın yönteminde önemli gördüğümüz karineler teorisini ve kelime tasnifini de çalışmamıza ekledik. Yöntemin tanımlanması ve uygulanması temel İslam bilimlerinin genelinde var olan derin bir sorundur. İyi yapılandırılmamış yöntemler ilim sahasında mirasımızı hakkıyla temsil edemememize neden olmaktadır. Geneli itibarıyla çeşitli dilbilimsel akımlar konumuzun kapsamına girmekle birlikte biz çalışmamızı Temmâm Hassân'ın üzerinde durduğu yöntemle sınırlı tutacağız. Temmâm Hassân'ın eserlerinin tamamını hakkıyla incelemek araştırmamızın gücünü aştığı için kapsamı *Menâhicü'l-bahs fi'l-luğa* kitabıyla sınırlandırdık. Sınırlılıklarımızın başında çalışmanın boyutu gelmektedir. Yüksek lisans tezleri için belirlenmiş bir zaman ve hacim bulunmaktadır. Konumuzun kapsamını daraltarak bu anlamda yaşanabilecek sorunları en aza indirmeye gayret ettik. Bir diğer sınırlılık ise ülkemizde yapılan dilbilim çalışmaları ile Arap dünyasında yapılan dilbilim çalışmalarının farklı seviyelerde olmasıdır. Arapça telif edilmiş eserlerin dilimize çevirilerinde bazı sorunlar yaşanabilmektedir. Dilbilim terimlerinin dilimizdeki karşılıkları ile ilgili belirsizlikler vardır. Bu tartışmaların benzerleri Arap dünyasında da sürmektedir.

Araştırmanın Önemi ve Amacı

İslam medeniyetinin ilk krizi, sistematik eğitimden mahrum olan Arapların Hicaz Yarımadasından çıkıp medeniyet üretmiş Bizans ve Fars kültürleri ile karşılaşması sonrasında yaşanmıştır. Bir uyanmayı beraberinde getiren bu krizin ardından vahiy üzerine çalışmalar yapmakla yola koyulmuşlar. Ondan aldıkları ilhamla siyasi ve sosyal alanlarda bilimsel ilerleme kaydetmişler böylece İslâmî ilimlerin tedvini başlamış, disiplinler ve ekoller şekillenmişti. Tercüme hareketlerinin başlamasıyla diğer medeniyetlerin mirasları kazanılmış böylece İslam toprakları hareketli bir bilimsel merkez haline gelmişti. Bizce yüz yıllar içinde gelen siyasi yenilgiler, İslam dünyasının yalnızca askeri gücünü değil entelektüel ağırlığını da etkilemiş son iki yüz yıldır İslam dünyasının uluslararası bilim faaliyetlerine katkısı

oldukça sınırlı kalmıştır. Biz bunun sebeplerinden birinin araştırmamızda ele alacağımız yöntem sorunu olduğuna inanıyoruz. Yöntem uygun olmadığında elimizdeki malzemeyi geçerli bilimsel ürüne dönüştüremeyiz. Kanaatimizce Temel İslam Bilimleri ve özelde Arap dili araştırmalarında bu sorun ülkemizde henüz yeterli düzeyde incelenmiş değildir. Sorunun çeşitli boyutlarıyla ele alınması için öncelikle ciddi çalışmalar yapılmalı ve çözüm önerileri üretilmelidir. Araştırmamızın amacı bu yöntem sorununu tespit etmiş ve üzerinde çalışmış bir dilci olan Temmâm Hassân'ın dil araştırma yöntemlerini inceleyip, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa* eserini mercek altına alarak yöntem düşüncesini ortaya koymaktır. Bu yöntemlerin ortaya konuluşunu, gelişim aşamalarını ve uygulamasını özümsemiş olduğumuzda biz de birer yöntemci olmaya yol bulabiliriz. Kendi yöntemimizi inşa edebiliriz. Temennimiz bu yöndedir. Bu alana katkıda bulunma gayesini taşımaktayız.

Araştırmanın Hipotezi

Araştırmamızın hareket noktası “Arap dili araştırmalarında kullanılabilecek bilimsel araştırma yöntemleri nelerdir?” sorusudur. Bunu desteklemek için günümüze değin Türkçe ve Arapça kaynaklarda ortaya konmuş bilimsel araştırma yöntemlerini ve bilimsel araştırmanın doğasını elimizden geldiğince, ulaşabildiğimiz kaynaklardan yararlanarak keşfetmeye çalıştık. Bu incelemeye başlarken tüm bilimsel faaliyetlerde olduğu gibi bazı ön kabullerimiz vardı. Araştırma sorularımızı ve ön kabullerimizi bir cümle şeklinde ifade etmemiz gerekirse şöyle ifade edebiliriz: “Özelde Arap dili araştırmalarında, genelde ise İslâmî ilimler sahasında yöntembilimle ilgili ciddi problemler gözükmemektedir. Temmâm Hassân bu problemlerin farkına varmış ve uygulanabilir bir yöntem geliştirmiş bunda da başarılı olmuş bir dilcidir. Çalışmaları incelendiğinde günümüz yöntembilim çalışmalarına rehberlik edecek bakış açıları bulunabilir. Güncel araştırma yöntemleriyle geleneksel usul çalışmalarının harmanlandığı *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa* eseri bu anlamda güzel bir örnektir. Bu eser incelendiğinde sorularımıza cevap veren özgün yöntemler tespit edilebilir.”

Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Araştırma yöntemini konu alan bir çalışmanın en zor kısmı kendi yöntemini ortaya koymaktır. Bu çalışmada tarama yöntemi, yazılı tarih araştırması ve sosyal bilimlerde kabul edilen veri analiz yöntemleri kullanılmaya çalışılmıştır. Çalışmada

ilim ve bilim kavramları arasında belirgin bir fark olmadığı kabul edilerek, yaygın kullanıma göre birbirleri yerine kullanılmışlardır. Bu konu üzerinde günümüze kadar yapılmış Arap dili araştırmaları ve kullandıkları yöntemler derinlemesine incelenip nicel araştırma yöntemlerinden de yararlanılırsa karma yöntem anlayışına uygun bir çalışma ortaya konabilir. Fakat biz karma yöntemden yararlanmadık.

Çalışmanın giriş bölümünde bilgi ve bilimsel araştırma hakkında başlangıç seviyesinde bilgiler sunduk. Birinci bölüm dilbilim araştırma yöntemlerine ayrıldı. Bu bölüm altında klasik dönemde dil yöntemi, modern dönemde dil araştırma yöntemleri ve modern dilbilim yöntemlerinin Arap dünyasında yansması işlendi. İkinci bölüm Temmâm Hassân hakkında alt bölümler içermektedir. *Menâhicü'l-baḥş fî'l-luġa* eserinin incelenmesi bu bölümde yapılır, kitapta yer almasa da önemli gördüğümüzden Temmâm Hassân'ın yöntemini ve gelenek eleştirisini, karineler teorisini, kelime tasnifini ve getirdiği önerileri de ekledik.

Çalışma esnasında modern bilimsel araştırma yöntemleri ile ilgili ülkemizde yazılmış kaynaklardan ulaşabildiklerimizi taradık. Genelde Batılı yazarların konuyu ele aldığını gördük. Ülkemizde Hüseyin Araz'ın hazırlamış olduğu *Temmâm Hassân'da Arap Dili Düşüncesi (Klasik Arap Dilbilimi Birikimi ve Modern Dil Verileri Işığında Arayışlar)* isimli doktora tezi ve yine aynı yazarın *Nahivden Dilbilime: Temmâm Hassân'ın Nahvin İhyasına Yönelik Görüşlerinin Değerlendirilmesi* başlıklı makalesi bulunmaktadır. Bir başka doktora tezi de Mehmet Yenice'nin *Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'a Göre Anlam Bileşenlerinin Klasik ve Çağdaş Dönemler Bağlamında Karşılaştırması ve Günümüz Dilbilim Çalışmalarına Katkıları* isimli çalışmasıdır. Selim Tekin tarafından hazırlanan *Temmâm Hassân ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri* başlıklı yüksek lisans çalışması da tezimize yakın bir çalışmadır. Yaşar Daşkiran'ın *Temmâm Hassân'ın Dil Anlayışı: Karineler Teorisi* adlı makalesi ve Bünyamin Aydın'ın *Temmâm Hassân'ın Arap Dilinde Kelime Tasnifine Yönelik Eleştirilerinin değerlendirilmesi* adlı makalesi ülkemizde yapılan çalışmalara örnek gösterilebilir. Sabri Türkmen tarafından Temmâm Hassân'ın Batı dillerinden alınan kelimelerin yerine yenilerini üretme yolunu açıkladığı bir makalesi *Uygarlığa Ait Sözcükler*

adıyla çevrilmiştir.¹ Azerbaycan’da yapılan Vükar Qaradağlı’nın tarafından *Temmmâm Hassân’ın Arap Dili Samitlerinde Tasnif Problemine Özel Bakış* adlı çalışma yakın coğrafyadan verilebilecek örneklerdendir.

Türkiye’deki araştırmacıların Arapça eğitim-öğretim yöntemlerine ağırlık verdikleri ve araştırma yöntemlerine fazla eğilmedikleri fark edilmektedir. Üniversiteler evrensel bilginin üretildiği yerler olduğuna göre yöntem bize hem verileri işleme yolunu göstermeli hem de hedeflediğimiz bilgiyi en sağlam şekilde elde etmemize olanak sağlamalıdır. Bu konudaki eksikliğin giderilmesi, nitelikli araştırmaların yapılması, emeğin ve zamanın iyi ve yerinde harcanmasını sağlayacak, bizi hak ettiğimiz yere yaklaştıracaktır.

Bilgi ve Bilim Kavramları

Dilimizde yaygın olarak kullanılan bilgi kavramı geniş bir şemsiye olarak düşünülebilir. Gündelik bilgiler, bildiğimizin dahi farkına varmadığımız bedihi bilgiler, çok da emin olmadan hafızamızda tuttuklarımız ve elde etmek için peşinde koştuklarımız gibi pek çok şeyi kapsar. Hepsini bilgi olarak adlandırsak da bilginin farklı çeşitleri vardır. Bizim çalışmamıza konu ettiğimiz bilgi ise bilinmeyenden yola çıkarak bilinene ulaşılan sürecin mahsulü olan bilgidir. Burada bilinmeyenden yola çıkıldığına işaret ettik bunu biraz daha genişletmek istiyoruz. Buradaki bilinmezlik mutlak anlamda bir bilinmezlik değildir. Kişi hiç bilmediği bir şeyin eksikliğini hissetmez zira onun zihninde böyle bir varlık kategorisi yoktur. Bu yüzden bilinmeyenden kastımız hakkında malumatımızın sınırlı olduğu bilgidir. Kişi mutlak olarak bildiği bir şeyi de öğrenmek istemez zira var olanı tekrar istemek anlamsızdır. Sonuç olarak bilme faaliyeti mutlak cehalet ile kesin bilgi arasındaki gri alanda meydana gelen bir faaliyettir.

Ülkemizde bilim ve ilim kavramları üzerinde bazı tartışmalar yapılmaktadır. Bu tartışmalarda genel görüş bilimin formel, deneysel alanı incelerken ilmin informel alanı incelediği ve aslında ilmin bir geçerliliği olmadığı yönündedir.² Genellikle ideolojik yaklaşımlardan kaynaklanan bu tartışma çok anlamlı olmadığı için yaygın

¹ Çevirisi yapılan asıl makale, Temmmâm Hassân’ın *Makalât fi’l-Luğa ve’l-Edeb* eserinde yer almaktadır.

² Mustafa Aksoy, *Bilimin Mabedinde Yöntem Meselesi* (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2013), 40.

kullanımı tercih ederek her iki adlandırmayı kullandık. Bir adlandırmada tartışma yaşanması içerikte de görüş ayrılıkları olduğunu düşündürmektedir.

Tarih boyunca bilginin çeşitli tanımları yapılmış, çeşitli değerlendirme ölçütleri konulmuş fakat fikir birliği sağlanamamıştır. Bu konuda fikir birliği beklemek de yanlış olurdu zira bilim daima yenilenme ve bir diğerini yanlışlama ile ilerlerken bilginin tanımı değişmiştir. Bugüne kadar yapılmış tüm bilgi tanımlarını reddederek bilginin herhangi bir nitelik kabul etmediğini ve bölünemeyeceğini savunanlar³ olsa da çeşitli bilim dallarında öne çıkan bazı tanımları sıralayacağız.

Bilginin tarihinden söz ederken Sokrates'e değinmemek büyük bir eksiklik olur. Sokrates kendinden önceki filozofların aksine “arkhe”⁴ üzerine düşünmeyi bırakıp hayatı ilgilendiren mevzularla meşgul olur. Bilginin aslında insanda tümüyle var olduğunu fakat zamanla bunları unuttuğumuzu savunur. Buna göre bilme faaliyeti yalnızca bir hatırlamadır. Sokrates halkı eğitmek için ironi ve doğurtma yöntemlerini kullanır. Sokrates'in felsefesi kuşkuculuktan uzaktır, akli temel alır duyularla elde edilen tikellerin bilgisine değil de tümellere itibar eder. Onun açtığı yoldan öğrencileri Platon ve Aristo ilerler ve her biri başka bilgi felsefeleri geliştirir.⁵

Geleneksel epistemolojiye göre bilgi edinme yetimizden iki tür ürün elde edebiliriz bunlar inanç ve bilgidir. Oysa dış dünyaya ait zihinsel tezahürlerimiz bu ikisinin arasındadır. Bu yüzden bizim fiziki dünyaya dair gerekçelendirilmiş doğru inançlarımızın bilgi değil de kanı olduğu düşünülebilir. Bu İslâmî literatürde genel olarak zanna, bazı durumlarda da zann-ı gâlibe karşılık gelebilir. Bu anlayışa göre kişinin sahip olduğu bir inanç gerekçelendirildiğinde bir değer taşır. Gerekçelendirme ilkesi ise yanılabilirlik ilkesine dayanır. Gayet tabii bir inanç yanılabilir de. Bütün bu bilişsel sürece konu olabilen öğeleri şöyle özetleyebiliriz: Aksi düşünölemeyenler bilgidir ve felsefe bunlarla ilgilenir ilkesi ise yanılmazlıktır;

³ Nebi Mehdiyev, *Bir Bilme Teorisi* (İstanbul: Dergah Yayınevi, 2019), 10.

⁴ Felsefe Bilimleri Sözlüğünde arkhe (töz) şu şekilde tanımlanmıştır: Değişen durumlar ve niteliklere karşı kalıcı olan; bir başka şeyle ya da bir başka şeyde değil, kendi kendisiyle, kendi kendisinde var olan. Öznede değil, kendinde var olan. Bağımsızca kendi içinde var olan. Spinoza'nın tanımı ile "Varoluşu için başka bir şeye gereksinme duymayan şey.

⁵ Mehmet Akkaya, *Filozofça Bilgi Kuramı Eleştirel Bilgi Felsefesi Tarihi ve Diyalektik Materyalist Epistemoloji* (İstanbul: Belge Yayınevi, 2019), 55.

aksi düşünölebilenler kanıdır, diğör tüm alanlar bununla ilgilenir, ilkesi ise yanılabilirliktir.⁶

Modern Felsefe içinde değörlendirilen önemli filozoflardan Descartes'a göre bilgi; kesin bir yargı yahut önermesel boyutlarda göz ardı edilmeden ortaya konan kesin bir inançtır. Bu tanımı şu şekilde genişletebiliriz; bir inanç kesinleşmediğı veya gerekçelendirilmediğı sürece bilgi değeri taşımaz, kesinliğın ölçütü öznenin tüm şüphelerden arınmış bir inanca sahip olmasıdır. O halde bilgi, öznenin sahip olduğı tüm şüphelerinden arındırılmış inançtır. Bu tanım inancı bilgi boyutuna yükseltmiş ve pek çok eleştiriye de maruz kalmıştır.⁷ Descartes'ın kurmuş olduğı felsefeye Kartezyen Felsefe denir ve bu felsefe çağını etkilemiş sistemlerdendir. Kartezyen Felsefe bazı düşünürler tarafından tekrar ele alınmış ve günümüz bilgi anlayışına uyarlanmıştır. Bir kişi bir önermeye belli bir zamanda şüpheden uzak biçimde inanmalıdır. İşte bu koşulda önerme doğru olur. Bir kişi bu önermenin doğru olduğuna dair belli zamanda bir sebep ya da gerekçeye sahip olmalıdır.⁸ Descartes'a göre bilginin taşınması gereken iki özellik vardır bunlar; açıklık ve seçiklik. Açıklık; başka hiçbir kavramla karışmama durumudur. Seçiklik; başka kavramlardan ayırt edilmiş olmayı ifade eder. Seçiklik daha geniş bir kümeyi kapsar, bir kavram seçikse mutlaka açıktır.⁹

Bilimsel Bilginin Nitelikleri

Bilimsel bilgi ile ilgili farklı tanımlar olsa da bilimsel bilginin nitelikleri ile ilgili uzlaşa sağlanmıştır. Bu nitelikleri şu şekilde sıralamak mümkün; öznelar arası test edilebilir, güvenilir, kesin ve belirli, tutarlı ve sistematik, kuşatıcı olmasıdır. Bilimsel bilgi genelgeçer bilgidir fakat bu durum bilgiye mutlaklık değeri kazandırmaz fakat belli koşullar içerisinde ölçölmüş sınanmış ve geçerliliğı tespit edilmiş bilgi demektir. Karşıımıza çıkan en belirgin özelliklerden birisi de genellenebilirliktir. İrdelenmesi gereken bir başka husus da tarafsızlık ilkesidir. Tarafsızlık, nicel araştırmalarda bir ölçüm cihazıyla sağlanabilirken nitel araştırmalarda, özellikle beşeri bilimlerde araştırmacının etkisi ortadan kaldırılamaz.

⁶ Yakup Yöce, "Bilginin Serüveni", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi* 9/15 (15 Haziran 2007), 215-219.

⁷ Mehdiyev, *Bir Bilme Teorisi*, 50.

⁸ Mehdiyev, *Bir Bilme Teorisi*, 53.

⁹ Doğan Özlem, *Mantık* (İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2018), 82.

Burada da araştırmanın sahip olması gereken hassasiyet araştırmayı yanlılıktan koruyacaktır fakat muhakkak araştırmanın dünya görüşünü çalışmasından tamamen bağımsız düşünmek gerçekçi olmayacaktır.¹⁰

Bilimsel araştırmanın işlevsel olarak güvenilir sağlam iki kanıtı bulunmaktadır; Birincisi, bilimsel çalışma, sonuçları açık biçimde ortaya koyar. İnandırıcı bir hakem olarak iddialarını, bilgi elde etme yöntemlerini açıklar. İkincisi, ortaya koyduğu sonuçlar mantıksal olarak tutarlıdır. Ayrıca bilimsel araştırma yöntemleri sistematiktir; yani sınırları çizilmiştir. Tutarlı ve uygun bilgileri bir araya getirir. Bilimsel araştırmada araştırmacı, bilimsel etiğe ters düşecek davranışlardan kaçınır. alışmasını ideolojilerden ve ön yargılardan arınmış şekilde yalnızca doğruyu ortaya çıkartma niyetiyle gerçekleştirmelidir.

Bilimsel Araştırma

Bilgi hakkında söylenecek daha çok şey bulunmaktadır. Bilginin neliğini ve nasıllığını ilk sorgulayan düşünür Parmenidestir.¹¹ çalışmamızın kapsamı bu kadar geriye gitmeye el vermemektedir. Biz ise bilgi; bir süreçle elde edilen zihinsel birikimlerdir¹² şeklinde genel bir tanımlı tercih ederek devam edelim. Bu süreç bilgi edinme şartları bakımından doğal olabileceği gibi yapay bir süreç de olabilir. Bilimsel araştırma da yapay bilgi edinme süreçleri içerisinde değerlendirilebilir. Bilgi tanımlarında farklılıktan söz etsek de ortak bir problematik vardır, o da haklılandırma değildir. Bilgiyi geçerli ve değerli kılan dayanakların neler olduğu problemidir.¹³ çeşitli ekollerin farklı haklılandırma kuramları vardır. Uzlaşımçı anlayış doğrulanabilirliği esas alırken Karl Popper bunu eleştirmiş ve yanlışlanabilirliği esas alan bir yöntem önerisi sunmuştur.¹⁴ Ortaya konan bu yöntemler ile ideal olan doğru bilgiye ulaşmayı amaçlamışlardır. Yıllar içerisinde kurulan bilgi felsefeleri, sistem felsefesine evrilerek bir medeniyet inşasına katkı sağlamıştır.¹⁵ Bütün bu gayretler neticesinde pek çok bilimsel araştırma yöntemine

¹⁰ Aksoy, *Bilimin Mabedinde Yöntem Meselesi*, 29.

¹¹ Ahmet Cevizci, *Bilgi Felsefesi* (Ankara: Say Yayınları, 2010), 13.

¹² Yüce, “Bilginin Serüveni”, 151.

¹³ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 22.

¹⁴ Karl R. Popper, *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, çev. İlknur Aka (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 107.

¹⁵ Alparslan Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi* (İnsan Yayınları, ts.), 147.

rastlanmaktadır. Araştırmanın çeşidi, sınırlılıkları ve daha başka değişkenler dikkate alınarak uygun yöntem seçilmelidir.

Bu kısımda değerlendirmeye alacağımız bilimsel yöntem ÖKM modelidir; bilimsel sonuçları desteklemek üzere ön kabullerin (Ö), kanıtların (K) ve mantığın (M) bir araya getirilmesi gerektiğini söyler.¹⁶

Bu fincanda para var mı? Sorusuna cevap arıyorsak aradığımız cevap dünyaya ilişkin olumsal bir olgudur. Dolayısıyla rahat koltuğumuzda felsefe yapmakla bu sorunun cevabını bulamayız çünkü mantığın ya da felsefenin ilkeleri içerisindeki hiçbir şey fincanda para olup olmadığını bize söyleyemez. Sorunun cevabını bulmak için doğadaki filli durumu keşfetmek amacıyla dünyaya bakmak gerekmektedir. Deney yapmamız gerekmektedir.

ÖKM modelini şu şekilde formüle edebiliriz; bizi sonuca götüren ön kabuller, bunları destekleyen kanıtlar ve mantıktır. Bu model, fincanın içinde para olup olmadığına dair fiziksel dünyaya ait basit bir iddiaya uygulanabildiği gibi ileri düzey bilimsel meselelere de uygulanabilir. Ön kabullerin bir başka rolü daha vardır, hipotez kümesini sonlu bir makul hipotezler listesine indirgemektir. Kanıt aşaması, eldeki ön kabuller nezdinde kabul edilebilir olanların ayıklandığı aşamadır. Bir başka aşama da arşivdir. Bu da konuyla ilgili olmayan bilgilerimizi devre dışı bırakmaktır. Zira zihnimizde olan her şeyi düşünme faaliyetine dâhil edersek ortaya hiçbir sonuç çıkmayacaktır.

Ön kabuller herhangi bir hipotezin anlamlı ve doğru olması için mutlak anlamda zorunlu ama tekil hipotezlerin güvenilirliği açısından farklılık gözetmeyen inançlardır. Bilim, fiziksel dünyanın var olduğu ve bizim duyu algılarımızın genelde güvenilir olduğu yollu ön kabuller de dâhil olmak üzere başka sağduyusal ön kabuller gerektirir. Bu kabullerin ciddiyetle ele alınan makul hipotezler arasına uçuk fikirlerin girmesini önlemek gibi bir işlevi de vardır. Konuyla ilgisiz materyaller, zihnin sonsuz ve imkânsız bir şekilde işlemlerini engellemek üzere göz ardı edilmek durumundadır. Fakat arşiv aktif bir role sahip değildir, dolayısıyla ÖKM harfleriyle kısaltılan modele dâhil edilmemiştir.

¹⁶ Huhg Gauch, *Bilimsel Yöntem* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2016), 125.

Kısaca karşılaştırsak, ön kabuller şu soruyu cevaplar: Bir soruşturmada sonuca nasıl ulaşabiliriz? Öte yandan kanıt şu soruyu cevaplar: Nasıl oluyor da başka bir sonucu değil de belli bir sonucu seçebiliyoruz? Örneğe gelince fincanın içinde para olup olmadığı konusunda herhangi bir sonuca ulaşmak için fiziksel dünyanın varoluşu ile duyu algılarının güvenilirliği konusunda ön kabullere gerek duyar, Mantık da sonuca ulaşmak için öncülleri bir araya getirmeye yarar. Son olarak bilimsel bir argüman, en fazla, doğru olabilir, bu mümkün değilse en azından argümanın kendisi açık ve net olmalıdır.

Bilim tarihi boyunca bilginin mahiyeti, elde edilebilme imkânı ve şartları hakkında çeşitli yaklaşımlar ortaya atılmıştır. Örneğin septikler herhangi bir şey hakkında bilgiye sahip olmamızın ve bu bilgiyi temellendirilmemizin imkânsız olduğunu savunmuşlardır. Bu yaklaşım bilimsel tüm çabaları boşa çıkartsa bile gerçek septiklere çok nadir rastlanır ve genel kanı bilginin bir şekilde temellendirilebilir olduğu yönündedir. Ana akım bilimin sahip olduğu ön kabullerden bazıları şunlardır: fiziksel dünya gerçek ve düzenlidir; biz insanlar için bu dünya büyük ölçüde anlaşılardır. Bu ön sayılılar bize hareket edecek zemini sağlar septisizm ise bilgi arayışında bizi ümitsizliğe sevk eder.

Septikler şüpheyi eşyanın tamamına yöneltirken ikinci bir akım olan sistematik şüpheciler daha farklı bir yol izler. Şüpheyi bilimsel bir yöntem olarak kullanan bu düşünürler bilme faaliyetine daha önce bildiklerimizden şüphe ederek başlamamız gerektiğini savunurlar.¹⁷ Batıda Descartes ile anılan sistematik şüphecilikte şüphe, bilgi elde etme sürecinin bir parçası olmuştur. Descartes bilginin şüpheden tamamen arınmış olması gerektiğini savunur.¹⁸ Hakikati arama yolunda geçirdiği aşamalardan bahsettiği *Metot Üzerine Konuşma* adlı eserinde doğru bilgiyi ararken şüpheyi bir yöntem olarak benimsediğini belirtir.¹⁹ İşe zihnine en küçük bir şüphe getiren tüm bilgileri çöpe atmakla başlar ve şüphe süzgecinden geçirip ince ince işleyerek yeni bilgiler edinir.²⁰ Bilgiye dair şüphe Batıda olduğu gibi İslam bilim

¹⁷ Mustafa Çağrı, “Şüphecilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

¹⁸ Adnan Esenyel, “Descartes ve Humeda ‘Şüpheli Bilgi’ Fikri”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (01 Eylül 2017), 243-263.

¹⁹ Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev. Mehmet Karasan (İstanbul: Milli Eğitim, 1967), 31.

²⁰ Bk. Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, 35.

dünyasında da karşımıza çıkmaktadır. İslam âlimleri bilgiyi kesinlik yönünden şek, zan ve yakîn olarak üçlü bir tasnife tabi tutarlar. Felsefe geleneğimizde yakîniyyât kavramı doğruluğundan şüphe edilmeyen önermeler için kullanılmak üzere belirlenmiştir.²¹ İslam düşüncesinde Şüphecilik denilince ilk akla gelen isim Gazzâlî (ö. 505/1111)dir. Kendi olgunlaşma serüvenini anlattığı *el-Münkız mine'd-dalâl* adlı eserinde her şeyden şüphe duyarak bir arayış içine girdiğinden bahsetmiştir. Bu arayış doğru bilginin arayışıydı. İlk adımı bildiği her şeyden şüphe duymak oldu. Şüphe onun için karanlıktan kurtuluş yoluydu. Eşyanın neliği ile ilgili sorgulamalar yaptı, bu şüpheciliği onu bilimsel çalışmalarında son derece titiz davranmaya sevk etti. Bu sistematik şüpheciliğini tüm düşünce serüveninde devam ettirdi.²² Bu iki felsefecinin bize göstermiş olduğu şey; bilginin doğruluğuna dair sorgulamaların önceden beri var olduğudur.

Bilgi söz konusu olduğunda içerik biçimden ayrılamaz ve gerçeklik mantıktan bağımsız düşünülemez. Mantık bilme faaliyetinin zorunlu olarak dayandığı biçimsellik alanıyla ilgilidir.²³ Bu tanım modern mantık için yapılmış bir tanımdır. Günümüz bilimsel araştırmalarında geçerli mantık kuralları bu düşünce ve tanımlar örgüsü çerçevesinde şekillenir. İslam bilim geleneği mantığı, büyük ölçüde benzer şekilde ele alsa da birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Şimdi daha önce kısaca değindiğimiz ve bilimsel araştırmaların tutarlılığı açısından büyük önem arz eden mantık bilimiyle ilgili bazı hususlara işaret edeceğiz. Mantık modern bilimlerde kullanıldığı kadar İslâmî ilimlerde de yöntemin bir parçası olagelmıştır. Genel kabule göre dil ve mantık, asıl bilgiye götürmekte bir araçtır. Bir alet ilmi olarak ele alınan mantık, bizce çok daha derin incelenmesi gereken bir alandır. Zira mantık, bilme eylemi üzerine düşünmekle metaepistemik (bilgi üstü) bir bilimdir. İslam dünyasında da buna dikkat çeken pek çok âlim vardır. Özellikle Gazzâlî sonrası bilimsel yazım dilinde mantığın yoğunlaştığı gözlemlenir. Klasik İslâmî literatürde mantık; düşünürken hatadan koruyan kural koyucu bir ilim (bilim) olarak tanımlanmıştır. Modern ilimlerde de mantık buna yakın şekilde tanımlanmıştır. Bu tanım şöyledir;

²¹ Ali Durusoy, “Yakîniyyât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

²² Mustafa Çağrı vd., “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

²³ Özlem, *Mantık*, 65.

mantık, iyi akıl yürütme ile kötü akıl yürütmeyi birbirinden ayırıp akıl yürütme kurallarını belirleyen bir bilimdir.²⁴ Bu iki tanım da mantığın gayesi temel alınarak yapılmış tanımlardır. Mantık, bilimin güvenilirliği için olmazsa olmaz kabul edilir. Dış dünyayı soruşturmak için elimizde tutarlı bir sistem olmalıdır, mantık bize bunu sağlar. Mantıkla ilgili şunu da belirtmek gerekir. Mantık, bir akıl yürütmede yer alan önermelerin içerik bakımından denetlenmesiyle ilgilenmez, akıl yürütmenin formunun zorunlu sonuç verip vermemesiyle ilgilenir.²⁵ Önermelerin içeriği yani gerçeğe uygun olup olmaması epistemolojinin konusudur. Bir başka ifadeyle mantık nihai söz söyleyen bir yargıç değildir.²⁶ Mantığın konusu olan önermeler kavram hakkında ileri sürülmüş birer iddiadır. Bilimsel araştırmanın yapıtaşları bu önerme cümleleridir. Önermeler arasında mantıksal yahut nedensel ilişki kurulur. İlişkilendirilmiş önermeler sistemli bir şekilde bir araya gelerek bizim tezimizi oluştururlar.

Mantığı kabaca ikiye ayırabiliriz: Tümdengelimsel (dedüktif) mantık ve tümevarımsal (indüktif) mantık.²⁷ Tümdengelimsel mantıkta önermeler arasında bir kanıtlama ilişkisi vardır, yargı ancak öncüllerin doğruluğu, sonuçların doğruluğunu garanti ettiğinde geçerli kabul edilir aksi halde geçersizdir. Tümevarımsal mantıkta ise yargı, öncüller sonuçların doğruluğunu hatırı sayılır biçimde destekliyorsa güçlü bir çıkarım kabul edilir. Yeterince desteklemiyorsa geçersiz denmese de zayıf bir yargıdır. Tümevarımsal ve tümdengelimsel mantık arasındaki şu temel farklılıklara değinebiliriz. Tümdengelimsel bir çıkarımın sonucu öncüllerine dayanırken Tümevarımsal bir çıkarımın sonucu her ne kadar açıkça belirtilmemiş olsa da öncüllerini aşar, tümevarımsal mantık genişlemeye açıktır. Yargı, öncüllerde yer verilen bilgidен çok daha kapsamlı ve çeşitli bilgiler içerebilir. Tümdengelim ise genişlemeye açık değildir, öncüllerde verilen bilgiyi düzenli bir şekilde formüle etmekten ibarettir. Sonuçların doğruluk ölçütlerine gelirse; tümdengelimsel mantıkta sonuç ancak öncüller doğru ise doğru olabilir çünkü öncüllerden başka hiçbir şeyi içermeyen, sonucun doğruluğu ya hep ya hiç temeline kurulur. Bir öncülün

²⁴ Gauch, *Bilimsel Yöntem*, 163.

²⁵ Özlem, *Mantık*, 35.

²⁶ Özlem, *Mantık*, 138.

²⁷ Gauch, *Bilimsel Yöntem*, 164.

yanlış olması sonucu da boşa çıkartmak için yeterlidir. Tümevarımsal mantık genişletilebilir çünkü o öncüllerde olmayan bilgiler sunar ve bundan dolayı öncüllerin doğru olması sonucun da doğru olması için yeter sebep değildir. Sonucun ek içeriği yanlış olduğunda sonuç da yanlış olacaktır.²⁸ Tümevarımsal çıkarımlarda kuvvet derecelendirmesi yapılabilir, mutlaklık yoktur. Tümevarımsal mantık sonucunu güçlü bir şekilde yahut zayıf bir şekilde destekleyebilir. Ayrıca bu tür mantık formlarında kanıtların çoğaltılması sonuçta pratik olarak bir kesinlik doğurabilir. Bir diğer farklılık ise tümdengelim genelden özele doğru bir akıl yürütme faaliyeti iken tümevarımda özelden genele yani özel durumlardan genel durumlara doğru bir akıl yürütme vardır. Sözlüklerde şöyle karşımıza çıkar: Tümdengelim “tümelden tikele akıl yürütme yoluyla yapılan çıkarım”, tümevarım “tikel örneklerin gözlemlenmesinden hareketle genel bir yasa ya da ilkeye ulaşma işlemi.”²⁹

Bilimsel araştırmalarda nicel, nitel ve karma araştırma yöntemlerinden bahsedilebilir. Sosyal bilimlerde kullanılabilecek yöntemler genellikle nitel araştırma yöntemleri çatısı altında değerlendirilebilir. Beşerî bilimlerin bir yöntemi olmadığını savunarak onları bilim kabul etmeyen klasik pozitivizm artık etkisini yitirmiştir. Sosyal bilim yöntemleri tespit edilmiş ve akademik dünyada kullanılır hale gelmiştir. Sosyal bilimler insana ve topluma bizzat dokunan bilimler olmakla çok değişkendir. Kavramlar ve yöntemler o toplumun kendine ait dokusunda oluşmalıdır. Bugün deniz aşırı ülkelerin kavramlarını, problemlerini, araştırma yöntemlerini kullanarak bilim yapmaya çalışmanın ne kadar sakıncalı olduğu açıktır. Sosyal bilimlerin özünde anket uygulamak bile uygun sayılmaz zira anketör araştırmacı değildir ve sosyal bilimlerde gözlemlenmek istenenler bir kâğıda sığmayacak kadar karmaşık ve derindir.³⁰ Araştırmacının olmadığı bir gözlem de bütünlük ve derinlik ilkelerine gölge düşürebilir. Evet, bu bilimin evrenselliğine gölge düşürüyor gibi görünebilir fakat bilimsel bilginin taşınması gereken nitelikleri göz ardı etmeden insanlara-topluma farklılıklara uyum sağlayan yöntemler geliştirilebilir. Dil bilimlerinin hangi

²⁸ Gauch, *Bilimsel Yöntem*, 165.

²⁹ Gauch, *Bilimsel Yöntem*, 166.

³⁰ John W. Creswell - Selçuk Beşir Demir, *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları* (Ankara: Eğiten Kitap Yayıncılık, 2017), 185.

bilim dalının altında değerlendirilebileceği ile ilgili farklı fikirler olsa da sosyal bilimlerde olduğu gibi araştırmacı merkezli bir yöntem yürütmektedir. Batı'da ve İslam dünyasında dil araştırmalarının geçirdiği aşamalar çalışmamızın gelen bölümlerinde ele alınacaktır.

1. DİLBİLİM ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ

Dil bilgisi adı altında başlayan dil çalışmaları zamanla tarihin ve kültürün de içine dâhil olduğu karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmalarına evrilmiştir. Zamanla tarih çalışmalarından ayrışan araştırmalar yalnızca dili merkeze almaya başlamıştır. Dilbilimin bağımsız bir bilim olarak kabul edilmesi ve dilbilimde kullanılabilecek yöntemlerin açığa çıkarılmasında Ferdinand de Saussure'un katkılarıyla yöntem daha belirgin hale gelmiştir. Dilbilim araştırma yöntemleri söz konusu olduğunda *Cours de Linguistique Générale (Genel Dilbilim Dersleri)* başvuru kitaplarının ilklerinden kabul edilir. Bu eserde daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağımız akımlardan yapısalcılığın da temel ilkeleri belirlenmiştir.³¹ Dilbilimin bir bilim olarak kabulü 20. yy.a tarihlense de dil ile ilgili çalışmalar çok daha öncesine dayanmaktadır. Dil çalışmalarının olgunlaşma sürecini incelemenin dilbilim yöntemlerini anlamakta yarar sağlayacağına inanmaktayız.

1.1. Klasik Dönemde İlim ve Yöntem

Arap dili İslam dünyasında her zaman bir bilim dili olarak varlığını korumuştur. İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an'ın ve Hadisin dili Arapçadır bundan dolayı Arap olmayan Müslümanlar Arapçayı çeşitli düzeylerde öğrenmiştir ve öğrenmeye de devam edecektir. Arapların şiir geleneğinden ve bazı şiir eleştirilerinden dil hakkındaki çalışmaları hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Bu gelenek Arap dili üzerine çalışılacak temel zemini oluşturdular. Burada, Arap dilinin nasıl ele alındığına, diğer bilimlerle ilişkisine ve bilim dünyasındaki konumuna temas etmenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

İslam bilim geleneğinde bilimlerin faziletleri sıralanarak birbiriyle yarıştırıldığını ve bir hiyerarşi içeren, ilimlerin mertebeleri (مراتب العلوم) bahsinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bir bilimin konumunu ve ona atfedilen önemi anlamak için ilim adamlarının yaptığı çeşitli ilimler tasniflerine bakmamız yeterli olacaktır. İslam dünyasında ilimler genellikle dini ilimler ve dünyevi ilimler olarak iki ana

³¹ Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar (İstanbul: Multilingual, 1998), 6.

gruba ayrılır. Arapça eski dönemlerden beri icra ettiği görevinden dolayı alet ilmi kabul edilmiştir. Alet ilmi olan Arapça Hadis-Kelam gibi asli ilimlere ulaşmayı sağlayan aracı bir bilimdir. Mantık da aynı kadere mahkûm olmuş ve bağımsız bir bilim olarak ele alınması için epey beklemesi gerekmiştir. Arapça görece daha iyi bir konumdadır. İlk İlimler tasnifçisinin Câbir b. Hayyân (ö. 200/815) olduğu kabul edilmektedir. O, ilimleri dini ilimler (buna akli ilimler de dâhil edilmiştir) ve dünyevi ilimler (buna kimya ve birtakım sanatları eklemiş) şeklinde iki gruba ayırmıştır.³² Hârizmî (ö. 387/997) milliyet temelli bir ilimler tasnifi yapmış ve ilimleri,³³ dini ve Arabi ilimler, diğer milletlerden alınan ilimler (ulûmü'l-acem) olarak ikiye ayırmıştır. Dini ve Arabi ilimlere fıkıh, kelam, nahiv, kitabet, şiir ve tarihi dâhil ederken diğer milletlerden alınan ilimlere felsefe, mantık, tıp, matematik, astronomi, musiki, mekanik ve kimya gibi bilimleri dâhil etmiştir. Bu tasnifte dikkatimizi çeken Arapçaya dair ilimlere geniş olarak yer verilmiş olmasıdır. Zemahşerî (ö. 538/1144) de ilimleri dörde ayırmış ve dil bilimlerinden nahvi ele almıştır. İlimler tasnifinde kendinden sonraki dönemi de etkileyen Fârâbî (ö. 339/950) yalnızca ilimler tasnifini içeren *İhşâ'ü'l-'ulûm* (إحصاء العلوم) adlı müstakil bir eser kaleme almıştır. Bu eserde ilimleri çeşitli açılardan tasnif etmiştir. Batı dünyasına göre dil üzerine erken dönemden itibaren çalışılmış olsa da İslam dünyasının durağanlaşması bilim geleneğine de yansımış ve yeni yaklaşımların getirildiği ve reddiyelerin yazıldığı o canlı ilim dünyasının yerini birbirini tekrar eden eserler almıştır. Bu da Müslüman bilim adamlarını bilime hükmeden güçlerin yöntemlerini almaya mecbur etmiştir.³⁴ Modern araştırma yöntemlerinin Arapçaya uygulanması meselesi tartışılmış, tartışılmaya da devam edecektir.

İslam bilim geleneğinde yöntem meselesi karşımıza usul bahislerinde de çıkar. İslam medeniyet tarihinde usul çalışmalarının erken başladığını söyleyebiliriz. Daha Hz. Peygamberin vefatında yüz sene geçmemişti ki hadisler ile alakalı bazı tereddütler ortaya çıktı ve Hz. Peygambere dayandırılan sözlerin gerçekliği ile ilgili

³² Mahmut Kaya, “Câbir b. Hayyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

³³ İlhan Kutluer, “Hârizmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları) (Erişim 02 Mart 2022).

³⁴ Hidayet Peker, “İbn Hazm’ın İlimler Tasnifi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 320.

belli kaidelerin ihdas edildi. İşte bu çaba hadis usulünü meydana getirdi. Başlangıçta rivayet eden kişilerin dürüstlüğü konu edinirken, İslam topraklarının genişlemesi ve hadislerin daha fazla insana ulaşması sonucu rivayet çeşitleri, ezberlenmesi, kullanılan lafızların ifade ettikleri anlam, metinde gizli hatalar gibi çok geniş bir usul ilmi oluştu. Âlimler usul kaidelerini eserlerinin ön sözlerinde yahut müstakil risalelerle günümüze dek ulaştırmışlardır. Yalnız hadis ilmi değil fıkıh da usulü olan ve buna dair eserlerin tedvin edildiği bir alandır. Her fıkıh ekolünün kullandığı yöntem kendine hastır. Aslında bu yöntem farklılıkları temel alınarak mezheplerin karakterleri şekillenmiştir. Fıkıh ilmi, Aristo mantığının kıyas bahsini metoduna dâhil etmesiyle daha sistematik hale gelmiştir. Kelam ilmi de daha ilk dönemde büyük günah meselesi, tekfir tartışmaları ile ayetlerin nasıl yorumlanacağından hareketle akıl yürütmüş, bu konu üzerine yoğunlaşmış ve zamanla mantık ilminin de etkisiyle bir kelam yöntemi oluşmuştur.³⁵

Günümüzde bilimsel araştırmalarda kullanılan çeşitli yöntemler geçmişte adı konmaksızın farklı münasebetlerle kullanılmıştır. Klasik dönem dil çalışmalarından buna örnekler bulunmaktadır. Sosyal bilimlerde görüşme, etnoloji araştırması olarak adlandırılan yöntem, ilk dönem Arap dili âlimlerince dili çölde yaşayan, bozucu dış etkilere korunmuş kişilerden dinlemek şeklinde karşımıza çıkar. Bu yöntemi uygulayan dilcilere Ebû Amr el-Hemdânî eş-Şa'bî (ö. 105), İbn Ebi İshak Zeyd el-Hadramî (ö. 117), Katade es-Sedûsî (ö. 117), Ebu Amr eş-Şeybânî (ö. 120), Ebbân b. Teğlib (ö. 141) örnek gösterilebilir.³⁶ Bu bize o dönemin dil araştırmalarında dil kullanıcısının önemsendiğini düşündürmektedir. Konuşmacının kullanımı bir tercih nedeni olmaktadır. İbn Cinnî (ö. 392/1002) *el-Haşâ'îş* adlı eserinde Arap dilinin kelime türetme kurallarını incelemiş, dilin aşkın bir kaynaktan mı geldiği yoksa insanlar tarafından mı üretildiği gibi derin meseleleri ele almıştır.³⁷ Bu eserinde illetin, kelam temelli mi yoksa fıkıh temelli mi belirlendiğine dair bir bölüm kaleme almış, bu bölümde âlimlerin ihtilafa düştükleri nahiv konularında dilinin saf olduğu

³⁵ Aksoy, *Bilimin Mabedinde Yöntem Meselesi*, 82.

³⁶ Temmâm Hassân, *el-Uşûl* (Kahire, 2000), 95.

³⁷ Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

kabul edilen kişilere başvurdukları ve kıyasa aykırı olduğu halde kullanımı esas aldıklarına dair örnekler vermiştir.³⁸

Hadis ilminde sağlam kitapların başında kabul edilen kitabın sahibi İmamı Buhârî'nin (ö. 256/870), Hadis ilmi ile ilgili uyguladığı yöntemleri günümüz araştırma yöntemleri ile kıyasladığımızda Buhârî'nin ne kadar titiz çalıştığını görmekteyiz. Oldukça kapsamlı bir yöntem karşımıza çıkmaktadır. Adı konmasa da modern bilimlerde kullanılan yöntemlerin hadise uygulandığını görmekteyiz. Buhârî'nin yöntemine kısaca göz atacak olursak şunları görürüz:³⁹

Karşılaştırma yöntemi; Buhârî elde ettiği rivayetleri birbirleriyle karşılaştırmış, lafızlardaki farklılıklara odaklanmıştır.⁴⁰ Alan araştırması; Buhârî hadis toplamak için uzun yolculuklar yapmış, bölgedeki rivayetleri ve râvîlerin hayatlarını incelemiştir. Râvîlerle ilgili oldukça geniş araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalarında gözlem, görüşme, mülakat, yazılı ve sözlü kayıt gibi yöntemleri kullanmıştır. Râvîleri incelerken onların yaşları, eğitimleri, sağlıkları hatta psikolojik durumlarını dahi incelemiş, rapor etmiştir.⁴¹

Dil araştırmasına Türk Dünyasından verilecek güzel örneklerden birisi Kaşgarlı Mahmut'un *Divan-ı Luğati't-Türk* adlı eseridir. Kaşgarlı Mahmut zamanına kadar yapılmamış bir çalışmayı yaparak Araplara Türkçeyi ve Türk kültürünü öğretmeye yönelik bir eser yazmıştır. Kaşgarlı Mahmut dille kültür arasındaki irtibatı fark etmiş bu yüzden bir dili öğrenmenin aslında o kültürü öğrenmek olduğunu belirtmiştir. Eserine yalnızca kelimeleri ve anlamlarını almamış, gelenekler, ağızlar arasındaki söyleyiş farkları ve coğrafyayı da eklemiştir. Bu eseri yazmak için Türk illerini dolaşmış, eserinin sonuna bir Türk dünyası haritası da bulunmaktadır.⁴² Kaşgarlı Mahmut bugün kullandığımız yöntemlere benzer yöntemleri kullanmıştır. Bu eseri oluştururken sosyal bilimlerde çok sonraları bir yöntem olarak kullanılan dil ve kültür karşılaştırmaları yapmıştır. Bu bilgileri farklı coğrafyalarda yaptığı incelemeler sonrası elde etmiştir. Bu çalışma esnasında yalnızca kültür ve dille

³⁸ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâ'îş* (Kahire: el-Heyetü l-Mısıriyye, 1952), 49.

³⁹ M.Yaşar Kandemir, "Sahîhayn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.).

⁴⁰ Aksoy, *Bilimin Mabedinde Yöntem Meselesi*, 90.

⁴¹ Emin Âşıkutlu, "Cerh ve ta'dil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

⁴² Aksoy, *Bilimin Mabedinde Yöntem Meselesi*, 91.

ilgilenmemiş o bölgenin tarihi ile ilgili bilgiler de derlemiştir.⁴³ Medeniyetimizin mirasına sahip çıktığımızda daha ileriye gidebiliriz ve bize ait yöntemlerle çalışmalarımızı uluslararası bilim dünyasında var olabiliriz.

Arapça araştırmalarının tarihine göz attığımızda dini, milli ve siyasi sebeplerin etkili olduğu görülür. İlk ilmi dini sebeplerle ortaya çıkmıştır. Çünkü Arapça kutsal bir metnin dilidir ve bu, yaratıcı tarafından korunmuşluğu güvence altına alınmış bir metindir.⁴⁴ Kur'an dilinin Arapça olması ve ibadetler esnasında Kur'an pasajlarının Arapçasından okunması şartı her Müslümanın bu dille karşılaşmasını zorunlu kılmıştır. İslam henüz Hicazın sınırları içerisinde iken ilahi mesajın lafzının anlaşılması ile ilgili büyük problemler yaşanmamıştı. Gündemde olan, mesajın içeriğinin özümsemesi ve hayata uygulanmasıydı. Fetihlerin ardından İslam toprakları genişledi ve farklı milletlerden topluluklar Müslüman oldu. Bu halklar yeni bir dini kendilerine rehber kabul ederken yeni bir dil ile karşı karşıya kaldılar. Onların dini bilgi ihtiyaçlarının karşılanması ve İslam'ın mesajının en sağlıklı şekilde aktarılması için âlimler çalışmaya başladılar. Kur'an'ın çoğaltılması ve belli merkezlere gönderilmesi ile başlayan bu süreç Kur'an'ın harekelenmesi ve durakların konması şeklinde devam etti. Şekil ile ilgili çalışmaların yanında Kur'an'ın kelimeleri üzerine ansiklopedik sözlükçülük denebilecek kitaplar tedvin edildi, Kur'an'da kullanılan edebi sanatlar hakkında eserler yazıldı. Bu eserler zamanla daha derinlikli çalışmalar haline geldi. Özet olarak, Arapça araştırmalarının fitilini ateşleyen Müslümanların Kur'an üzerine eğilmeleridir.⁴⁵ Milli etkenden söz edecek olursak. Peygamberimizin vefatından kısa bir süre sonra İslam toprakları genişlemiş ve çeşitli kültürler ile karşılaşmaya başlamıştı. Hicazdan çıkan Araplar Pers, Yunan, Mısır hatta Hint medeniyeti gibi köklü medeniyetler ile karşı karşıya kaldılar. Bu karşılaşma Askeri bakımdan muzaffer olan Araplar için kültürel bakımdan yenilgi tehlikesini meydana getirdi. Yalnızca yeni dinin taşıyıcısı olan Araplar kültürlerini savunma ve güçlendirme gayreti içine girdiler.⁴⁶ Siyasi etken diğerlerinden daha sonra gelir ve görece daha az tesirli olmuştur. İslam Devleti'nin

⁴³ Aksoy, *Bilimin Mabedinde Yöntem Meselesi*, 93.

⁴⁴ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 24.

⁴⁵ Bk. İsmail Durmuş, "Nahiv", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.).

⁴⁶ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 26.

tebaası Arap ve mevâlî olarak ikiye ayrılmıştı. Devletin resmi dili Arapçaydı. Arap olmayan vatandaşlar devlet dilini öğrenmeye ve Arapça üzerine düşünmeye başladılar, bu durum yeni dilcilerin yetişmesine ve nahiv çalışmalarının çeşitlenmesine katkı sağladı.⁴⁷

Arapça araştırmaları yukarda sayılan etkilerle ortaya çıkmış olsa da zamanla bağımsız bir ilim olarak ele alınmıştır. Araplar için dillerinde bir ilahi kitabın indirilmiş olması onları onurlandırmış ve bu durum dillerine bakışlarında daima etkili olmuştur. Bu anlayış dili dogmatikleştirdiği yönünde eleştirilere maruz kalmıştır. Arapçaya yapılan eleştirinin kutsal metinlere de zarar vereceğine inanılmıştır.

Arap dili için bir dönüm noktası da Napolyon'un Mısır'ı işgali olmuştur.⁴⁸ Napolyon halka ifade özgürlüğü vermeyi vadetmiş ve toplumda bir kültürel değişim de yapmaya çalışmıştır. Bu dönemde klasiklerde yer almayan halk dili (ammice) görünür hale gelmiştir. Mısır'da başlayan modernleşme ilim adamlarını da etkilemiş ve İslam dünyasında reformist olarak adlandırılan isimler yetişmiştir. Yenilikçiler olarak da adlandırabileceğimiz bu ilim adamları geleneği eleştiren eserler vermiştir. Bu eleştirilerden Arapça da nasibini almış, bunların en önemli temsilcilerinden olan Taha Hüseyin "*Fi's-Şi'ri'l-Câhilî (Cahiliye Şiiri Üzerine)*" adlı eserinde Cahiliye şiirlerinin tarihi bir gerçekliği olmadığını ve tamamına yakınının uydurma yahut çalıntı olduğunu savunmuştur. Büyük tepkiyle karşılanıp kitabı yasaklansa da kendisinden sonrakileri etkilemiş ve yeni yaklaşımların destekçisi olmuştur. Arap nahvi de yenilenme hareketinden payını almış, irabın kaldırılması dahi gündeme getirilmiştir.⁴⁹ Sert eleştirilere maruz kalmış olsa da yenileşme hareketinin Arapçaya olumlu katkıları olmuştur. Üniversitelerin açılması ile Arap dünyası modern bilime ve modern bilgi elde etme araçlarına erişim sağlamıştır. İlk olarak müsteşrikler ve Batı'da tahsil görmüş Arap bilim adamları tarafından bilim dünyasının dikkatini çeken dil araştırmaları önce tercümeler daha sonra özgün eserler yoluyla Araplar tarafından yapılmıştır. Arap dili üzerine araştırma yapan kurumlar inşa edilmiş, yeni

⁴⁷ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 28.

⁴⁸ Muhammet Çelik, *Arap Dili Gramerindeki Yenileşme Hareketlerinin Teorik Temelleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019), 34.

⁴⁹ Taha Hüseyin, *Cahiliye Şiiri Üzerine* (Ankara Okulu Yayınları, 2019), 20.

kelimeleri batı dillerinden devşirmek yerine Arapçası üretilmeye çalışılmış böylece dil canlı bir organizma olarak bilimin konusu haline gelmiştir.⁵⁰

XX. yüzyılda, dil, Batı'da bağımsız ve özgün bir bilim alanı olarak kabul edilmiştir. Batılı yazarlar dilbilim çalışmalarında Arapçaya neredeyse hiç yer vermemişlerdir. Fakat Arap dilciler dilbilimi yakından takip etmişler ve bu alanda eserler yazmışlardır. Batıdan gelen her yeni ilimde olduğu gibi dilbilime karşı da tepkiler farklı olmuştur. Dilbilimin özgün olmadığını aslında tüm mevzusunu, mesâilini hatta usulünü dahi Arapçadan aldığını iddia edenler olmuştur.⁵¹ Dilbilimin önemli isimlerinden Chomsky'nin Yahudi olması ve İbraniceyi biliyor olmasını da Sami dilleri ile yakınlığını hissettirmiştir. Temmâm Hassân'a göre dilbilimin uyguladığı istikra, tasnif, ses-anlam ilişkisi, karşılaştırma, tedvin, kuralcılık, açıklama ve doğrulama gibi araştırma yöntemlerinin çok sistematik olmasa da Arapçanın tarihinde bulunduğunu ifade eder. Ona ve dönemindeki bazı araştırmacılara göre üretici dönüşümsel dil bilgisi yaklaşımına da derin yapı-yüzeysel yapı ayırımına da benzeyen yöntemlere klasik dönemde rastlanmaktadır.⁵² Michael Zekeriyâ da Arap dilcilerin çağlarının çok üzerinde teknikler ürettiğini ve Batılıların dilbilim kavram ve kuramları ile ilgili Araplardan istifade ettiklerini savunmuştur. Bu sebeple aslında Arapçaya dilbilim ile yeni bir unsur girmemiştir.

Arap dünyasında modern dilbilim çalışmaları eleştirilmiş ve özgün görüşler ortaya koyulmuştur. Bunlardan Temmâm Hassân ufuk açıcı çalışmalar yapmış ve teoriler üretmiştir fakat bu teoriler okul müfredatlarına girememiştir.⁵³

Temmâm Hassân Mısır halkının Doğu ile Batı arasında bulunduğunu ve bu sebeple bir tarafı inkâr edip diğerini kutsallaştırmanın doğru olmadığını savunur. Ona göre dil, tarih ile aramızdaki en kuvvetli bağdır ve Araplık aslında dil ile tanımlanabilir.⁵⁴ Bunun yanında dil düşüncenin ifade aracıdır ve bir silah gibi de kullanılabilir. Wittgenstein'a ait "Dilimin sınırları düşüncemin sınırlarıdır." sözü

⁵⁰ Abdülkâdir el-Fâsî el-Fihri, *el-Lisâniyyât ve el-luğati'l-'Arabiyye* (Dârülbeyzâ: Dârütopkal, 2005), 11.

⁵¹ Bk. Abduh er-Râcihi, *en-Nahvü'l-'Arabî ve'd-dersü'l-ḥadîs* (Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-'Arabiyye, 1979), 159-161.

⁵² Muhammet Çelik, *Arap Dili Gramerindeki Yenileşme Hareketlerinin Teorik Temelleri*, 137.

⁵³ Muhammet Çelik, *Arap Dili Gramerindeki Yenileşme Hareketlerinin Teorik Temelleri*, 140.

⁵⁴ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥs fi'l-luğa* (Kahire, 1990), Mukaddime.

hem kişi için hem de toplum için geçerlidir.⁵⁵ Düşünce ifade edilebilirse varlık alanına tesir edecektir. Dilin bu veçhesi Avrupalılar tarafından çok önce fark edildi ve diğerk toplumlar üzerinde hâkimiyet kurmakta bir silah olarak kullanıldı. Dünyanın bir gelişimi olduğı muhakkaktır. Toplumlar, yaşadıkları dönemin ruhundan koptuğunda ve gelişmelerin gerisinde kaldığında gelişmiş ölkelerin kelimelerine maruz kalacaklardır. Bu kelimelerle birlikte o toplumun zihin dünyası da taşınmış olur. Modern dilbilim kavramları Batılılar tarafından konulmuş olsa da bu durum yenilerinin üretilmesine engel değildir. Bu sebeple yeni yöntemlerin üretilmesi gerektiğini savunan Temmâm Hassân farklı bakış açısıyla dili incelemeye çalışmıştır.⁵⁶

Son iki yüz yılda klasik dilbilim mirasını özümseyerek yetişen dилciler modern dilbilim yöntemleri ile karşılaştılar. Yenidünyanın hâkim paradigmaları ile temas kurdular. Bu süreçte nahve dair farklı yaklaşımlar ortaya ıktı. Dinleme (semâ‘) yöntemi ile kitaplara sıkışmış bir Arapça yerine halkın konuştuğı dil dikkate alınmaya başlandı.⁵⁷ Klasik dönemde oldukça önemli olan şahit getirme eleştirildi ve şahidin bulunmadığı yerde akli kıyas yapıldı. Bağlam dikkate alınarak cümle diziminde değışiklik önerileri yapıldı⁵⁸ ve âmil teorisi tekrar ele alındı. Yine Arap dili araştırmalarında felsefi eğilim, normatif eğilim, betimsel eğilim, karşılaştırmalı eğilim ve dönüşümsel eğilim ortaya ıktı.⁵⁹

Modern dönemden klasiğk bir geri dönüş yaparak kullanılan yöntemlere ve temsilcilere değinelim:⁶⁰

Gelenekte karşımıza çıkan ilk yöntem habercisi tasnif ve tahlildir. Modern dönemde karşılaştırmalı yöntem ile betimlemeli yöntemde de bu tekniklerden yararlanılmıştır. İslâmî ilimlerin oluşumunu incelediğimizde ortak bir sürecin yaşandığını fark edebiliriz. Fetihlerin artmasıyla genişleyen İslam coğrafiyası farklı

⁵⁵ Hüseyin Suphi Erdem, “Dil, Önerme ve Gerçeklik I : -Wittgenstein Bağlamında Bir Değerlendirme-” 5 (Haziran 2010), 19-40.

⁵⁶ Temmâm Hassân, *Menâhicü ’l-bahş fi ’l-luğâ*, 1990, Mukaddime.

⁵⁷ Mustafa Kaya, “Modern Arap Dilbilim alışmaları”, *EKEV Akademi Dergisi* 36 (Yaz 2008), 342.

⁵⁸ Nesime Nabi, *Menâhicü ’l-bahşı ’l-luğaviyyi ’inde ’l- ’arab fi dâvi ’n-nağariyyati ’l-lisâniyye* (Cezayir: Mevlut Mameri Tizi Vuzu Üniversitesi, Edebiyat Faköltesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011), 33.

⁵⁹ Nesime Nabi, *Menâhicü ’l-bahşı ’l-luğaviyyi ’inde ’l- ’arab fi dâvi ’n-nağariyyati ’l-lisâniyye*, 40.

⁶⁰ Nihad M. etin vd., “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1991).

milletleri bünyesinde barındırmaya başladı, dönemin medeniyetleri ile komşu olan İslam âlimleri bu medeniyetlerin miraslarından yararlanmışlar ve devletin de desteği ile başlayan tercüme hareketleri bu etkileşimi farklı bir boyuta taşımıştır. Dilde ilk ekolleşme Küfe ekolü ve Basra ekolü olarak karşımıza çıkar. Bu ekollerin dil araştırması yaparken kullandıkları usullerden bazıları şöyle sıralanabilir;⁶¹ Safkan Araplar ile görüşmek, onların arasında badiyede yaşayarak dili en saf şekli ile elde etmeye çalışmak, doğrudan ve dolaylı sorular yöneltmek. Dilin aktarımında aynı şekilde semâ' yöntemi, bilginin doğru şekilde aktarılması için tahsis edilmiştir. Aktarımın sağlamlığını temin etmek için isnat sistemi kurularak bilginin taşıyıcıları da inceleme altına alınmıştır. Çölde dil kullanıcıları ile birlikte kalmaları bugün kullanılan katılımlı gözlem yönteminin yetkin bir örneği kabul edilebilir.

Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî (ö. 216/831), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824[?]), Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî (ö. 215/830) Basra Ekolünün önde gelen dilcileridir. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ' (ö. 207/822), Ebû Amr eş-Şeybânî, Hammâd er-Râviye (ö. 160/776-77[?]) ve Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî (ö. 189/805) gibi âlimler de Küfe Ekolünün temsilcilerinden gösterilir.⁶²

Basra ekolünün kullandığı temel yöntem kıyas ve semâ'dır. Kelime anlamı işitmek olan bu semâ' yöntem, dili fesahatine güvenilen kişiden almak şeklinde özetlenebilir. Basralı dilcilerin nahiv anlayışlarının temelini oluşturan bu veriler, kuralların da dayandırıldığı kaynaktır.⁶³ Basra çöle yakın olması ve panayırlara ev sahipliği yapması sebebiyle semâ' malzemesine kolay erişim sağlıyordu. Bu durum ona verileri incelerken daha titiz davranma imkânı verdi. Nâdir ve şâz rivayetleri kullanmamışlardır. Bedevilerin ağızlarından dili almak bugün kullanılan betimlemeli metoda yakın olsa da daha sonra dil, belli bir zamanla sınırlandırılarak normatif bir karakter kazanmıştır. Normatif yöntem ilk dönem dil çalışmalarında baskın yöntemdi. Bu yöntem bazı lehçeleri fasih kabul edip diğer lehçeleri standart dilin

⁶¹ İsmail Durmuş, "Nahiv".

⁶² Nesime Nabi, *Menâhicü'l-bahşi'l-luğaviyyi 'inde'l-'arab fî dâvi'n-nâzariyyati'l-lisâniyye*, 32.

⁶³ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 43.

dışında kabul etmiş, hadis ilminden taksim ve taḥdîd gibi yöntemleri almış ve dilde şâz kavramını ortaya çıkararak normlara uymayan kullanımları dışarıda bırakmıştır.⁶⁴ Kûfe Ekolü'nün yöntemi de kıyas ve semâ' temelliydi. Basra Ekolünden farkı çöle uzak olmakla semâ' malzemesine erişiminin kısıtlı olmasıydı. Bu sebeple verileri incelerken daha gevşek davrandılar.⁶⁵ Aynı yöntemleri kullansalar da veriye erişme olanakları ve veriyi eleme biçimleri bakımından farklı yollar izlemişlerdir. Bu da ekoller arasındaki terminoloji farkıyla kendisini göstermiş, birbirlerine itiraz ettikleri konular çeşitlenmiş, daha sonra iki ekolün ihtilafları üzerine kitaplar dahi yazılmıştır. Bu tablodan coğrafyanın yönleme etkisi de okunabilir fakat çalışmamızın hacmi buna el vermemektedir.

1.2. Modern Dönemde Dil Araştırma Yöntemleri

Dilbilim okullarına değinmeden önce dilbilimin kurucusu kabul edilen Ferdinand de Saussure'dan biraz bahsetmemiz gerektiği kanaatindeyiz. De Saussure 20. yy. dilbilimini etkilemiş, pek çok dilbilim okuluna görüşleriyle katkıda bulunmuş devrimci denilebilecek bir bilim insanıdır. Söz konusu dilbilim olduğunda bugünkü konumunu elde etmesinde Ferdinand de Saussure'ın sistemli çalışmalarının büyük katkısı olmuştur. Dilin, parçalara bölünmeksizin bütünsel bir yapı içinde ele alınması için çalışmıştır. Dili, felsefe, tarih, antropoloji ve mantık araştırmalarının etkisinden kurtarmaya ve dili özgün bir çalışma alanı haline getirmek için gayret sarf etmiştir. Meşhur cümlesiyle “Dilin kendi başına ve kendisi için incelenmesine” gayret etmiştir.⁶⁶ Onun ortaya koyduğu yapısalcılık dili bir bildirişim aracı olmaktan çok daha ileri götürür. Dil bizzat insanoğlunun varoluşunun temel birleşenlerinden birisi haline gelir. Dil düşüncenin ifadesi gibi ardıl bir kavram olmaktan çıkıp kendinden önce hiçbir düşüncenin ortaya çıkamayacağı tözel bir varlık haline gelir. De Saussure'un Cenevre Üniversitesinde vermiş olduğu derslerde iki öğrencisinin tuttuğu notlardan derlenen *Cours de Linguistique Générale (Genel Dilbilim Dersleri)* adlı eseri dili daha önce ele alan normatif dil bilgisi, tarihsel dilbilim ve karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarından bağımsızlaştırmıştır. Dili yalnızca dil olarak

⁶⁴ Nesime Nabi, *Menâhicü'l-baḥşi'l-luğaviyyi 'inde'l-'arab fi ḍavî'n-naẓariyyati'l-lisâniyye*, 37.

⁶⁵ Hulusi Kılıç, “Basriyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1992).

⁶⁶ Tahsin Yücel, *Yapısalcılık* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 13.

ele almış ona eklenilen tüm yapıları kaldırmayı amaç edinmiştir. Önceki yöntemler üzerinde tartışır, sosyal bilimlerde yer alan diğer disiplinler ile bağlantısını kurar ve dilbilime araştırma alanı açar. De Saussure dilbilimin özerkleşmesi için yeni kavramlar ortaya koymuştur. Bunlardan öne çıkanlar; dil-Söz ayrımı, biçim-töz ayrımı, gösterge-gösteren-gösterilen kavramları, nedensellik-çizgisellik, eş zamanlılık-art zamanlılık, değer ve dizimsel-çağrışımsal kavramlarıdır.

Şimdi Ferdinand de Saussure'un açtığı yoldan ilerleyerek oluşmuş dil okullarına göz atalım:

1. 2. 1. Yapısalcılık

Günümüzdeki bütün dilbilim okullarının temeli yapısalcılığa dayanır. Yapı kavramı, 20. yy.'ın ortalarından itibaren pek çok alanda etkili olup farklı düşüncelerin ilham kaynağı olmuştur. Yapısalcılık daha sonra iki modele evrildi. Saussure modeli ve Amerikan modeli. Şimdi kurucu isim Ferdinand de Saussure'un yapısalcı modeline bir göz atalım.

de Saussure'un ölümünden sonra öğrencileri tarafından yayımlanan eseri çeşitli eleştirilere maruz kalsa da dilbilim için önemli bir kaynaktır. Bu kitap üzerine çalışmalar devam etmiş daha sonra yeni yayımlar yapılmış, çeşitli dillere çevrilmiştir. Dilimize Berke Vardar'ın gayretleri ile iki cilt halinde kazandırılmıştır.⁶⁷ Ferdinand de Saussure'un dilbilime kazandırdığı en temel kavramlardan birisi gösterge kavramıdır. Dilbilimi, göstergebilimin bir alt kolu kabul eden de Saussure'a göre dil, göstergeler bütünüdür. Ona göre dilsel gösterge kavram ve işitimi imgesinden meydana gelir. Bizim kulaklarımızla duyduğumuz seslerden meydana gelen yüzüdür. “çiçek” göstergesini ele aldığımızda ç-i-ç-e-k şeklinde kulaklarımız ile duyduğumuz sesler onun işitimi imgesidir diğer bir deyişle gösterendir. Kavram ise adlandırmaya çalıştığımız o varlık yani çiçeğin bizzat kendisidir, buna aynı zamanda gösterilen de denilir. Ferdinand de Saussure kavram ve işitimi imgesinin birleşimini gösterge olarak nitelendirmektedir.⁶⁸

Şüphe yok ki dilin bu yönü ilk defa Ferdinand de Saussure tarafından keşfedilmemiştir. O göstergebilime yeni bir misyon yüklemiştir. Dil, göstergebilime

⁶⁷ Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş* (Ankara: Pegem Yayınları, 2017), 29.

⁶⁸ Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976), 36.

bağlanmakla sosyal bilimler arasında bir yer işgal edebilmektedir.⁶⁹ Göstergebilim de Saussure tarafından dilin konusu haline getirildi fakat kendisi derslerinde göstergebilimin daha geniş bir alan olduğunu ve çalışmalarında yalnızca dilsel göstergeleri konu edindiğini belirtmektedir. Onlara yeni anlamlar da kazandırmıştır. Klasik dil bilgisi anlayışında biçim ve anlam göstergenin karşılığı olarak kullanılır.

Şimdi Ferdinand de Saussure tarafından *Cours de Linguistique Générale* (Genel Dilbilim Dersleri) adlı eserinde ele alınan göstergelerin bazı özelliklerine değinelim.⁷⁰ Nedensizlik;⁷¹ bir kavrama işaret eden dilsel gösterge yani onun ismi ile o varlık arasında doğrudan bir nedenlilik yoktur. Toplumda kabul edilen tüm göstergeler dilde yaşamaya devam ederler. Kavram ve işitimi imgesi arasında nedensel bir ilişki olmasına gerek yoktur. Yani bir ağacı düşünelim ağaç kavramı ile a-ğ-a-ç dil göstergesi arasında bir nedensellik yoktur, eğer toplumda ağaç kavramına a-z-a-ç denile gelmiş olabilirdi. Ağaca “ağaç” dememizin tek nedeni dilde bu şekilde uzlaşa sağlanmış olmasıdır.⁷² Bu klasik Arap Dili alanında yapılan dil çalışmalarında hâkim olan anlayışta pek rastlanmamaktadır. Klasik anlayışta, sözcükler sadece sahip oldukları biçimsel özelliklerle belli anlamları ifade ettiğine dair fikirler mevcuttur.⁷³

Göstergeler çizgiseldir⁷⁴, bir göstergenin bölünebilir olması ve bir düzenle yayılım göstermesi demektir. Göstergeler bir yönleri ile değiştirilebilir iken bazı yönleri ile değiştirilemez olarak nitelendirilebilir.⁷⁵

Her ne kadar dizge⁷⁶ “*Cours de Linguistique Générale* (Genel Dilbilim Dersleri)”nde bağımsız bir bölümde ele alınmasa da Ferdinand de Saussure’un

⁶⁹ de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, 1976, 37.

⁷⁰ Bk. de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, 1976, 61-72.

⁷¹ Nedensizlik yansıma sözcükler dışındaki sözcükler için geçerli bir durumdur. Neden bir varlığa o ismin verildiğine dair doğrudan bir neden bulunmamaktadır.

⁷² Adnan Onart, “Değişik Yönleriyle Yapısalcılık ve Yapı Kavramı”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 262 (1973), 231-237.

⁷³ Bk. İbn Cinnî, *el-Haşâ’iş*, 2/147-154.

⁷⁴ Çizgisellik kavramını biraz daha anlaşılır kılmaya çalışalım. Dil göstergeleri bir zincirin halkaları gibi birbirini takip etmektedirler. “kapı” sözcüğünde “k-a-p-ı” göstergeleri çizgisel olarak art arda sıralanmıştır. Bu sıralama değiştirilemez, dili kullanan herkes için geçerli bir çizgiseliktir. Bir kelimeyi oluşturan harflerin herkesçe kabul edilmiş bir çizgiselliği yani sıralaması vardır. Benzer bir çizgisellik cümle öğeleri için de geçerlidir.

⁷⁵ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 31.

⁷⁶ Dizge kavramı; bir bütünü oluşturan birbirine bağlı öğeleri ifade eder. Bunlar karşılıklı ilişki içerisinde ve dizge öğelerin toplamından daha büyük ve kıymetli bir yapıdır. Dil dizgesi de

sisteminde önemlidir. Dizge (systeme), yapı kavramına karşılık kullanılmıştır ve içinde bir bakıma nedensellik barındırır. Dizgeyi anlatmak için kullanılan satranç benzetmesi vardır. Taşlar arasında bir ilişki vardır, taşların her yer değiştirmesiyle dizge değişir. Taşları birbirinden bağımsız düşünmemiz mümkün değildir. Ferdinand de Saussure dilbilimin ana konusunun bu dizge olduğunu söyler ve bunun dışındakileri dil dışı kabul eder.⁷⁷

Dil (langue) ve söz (parole) ayrımı yine yapısal dilbilimin getirdiği yeniliklerdendir. Dil bireyden bağımsızdır, toplumsal nitelik taşımaktadır. Bir bölgede yaşayan insanlar tarafından tarih içerisinde oluşturulmuş üzerinde uzlaşa sağlanmıştır ve nispeten sabittir. Söz ise bireyin dili kullanımındaki anlık tezahürleridir. Başka bir ifadeyle bireyin konuşma anında dil içerisinden yaptığı seçimlerdir. Bu ikili ayrım değişik dilbilim okullarında işlenmiştir, Temmâm Hassân'ın eserini ele aldığımız bölümde bu ayrım üzerinde tekrar duracağız. Ferdinand de Saussure daha önce dilcilerin araştırmalarında zaman kavramını yeterince dikkate almadıklarını savunur.⁷⁸ Ona göre dil incelenirken iki farklı bakış açısı uygulanabilir. Eş zamanlı⁷⁹ (synchronie) ve art zamanlı (diachronie) kavramları ile açıklanan bu ikilik, dilin değişkenliği düşüncesine dayanmaktadır. Bu iki yöntemden eş zamanlılık daha yaygın kullanılmıştır. Zira eş zamanlılıkta, art zamanlılığın tersine mutlak olarak buyurganlık yoktur. Betimsel dilbilim eş zamanlı yöntemden yararlanmıştır.⁸⁰ Ferdinand de Saussure'un düşüncesinde yazı dili ve konuşma dili hakkında da yeni değerlendirmelere rastlanabilir. Ferdinand de Saussure dilbilimin incelemesi gerekenin konuşma dili olduğunu savunur ve yazı dilinin esas dilin ortaya çıkmasını engelleyen bir donukluğunun olduğunu ileri sürer. Dil durmaksızın değişim geçirirken yazı dili sabit kalma eğilimdedir. Bu da dilin doğasını bozan bir eğilimdir. Klasik dil bilgisi anlayışını, konuşma dilini göz ardı

bünyesinde birbirine bağlı pek çok alt birimi barındırır. Tüm bu bağlantılar ve ögeler bir araya gelerek dil dizgesini oluşturur.

⁷⁷ de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, 1976, 31.

⁷⁸ de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, 1976, 90.

⁷⁹ Eş zamanlı dilbilim yahut diğer adıyla eş süremlil dilbilim dili tarihi seyrinden bağımsız olarak o anki durumuyla inceler. Bir kelimeyi ele alırken onun geçmişte sahip olduğu anlamlarla ilgilenmez, o zamanda o toplumda nasıl kullanıldığına odaklanır. Bunun zıddı olan art zamanlı dilbilim yahut art süremlil dilbilim ise dili tarihsel bir süreçte inceler. Toplumun ve dilin geçirdiği aşamaları birlikte ele almaya çalışan dilbilim yaklaşımıdır.

⁸⁰ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 33-35.

ederek yazı diline odaklanmakla eleştirir.⁸¹ Ferdinand de Saussure düşünce ve sesi birbirinden ayırmaz. Bunu anlatmak için kâğıt benzetmesini kullanır. Düşünce kâğıdın bir yüzü, ses ise diğer yüzüdür. Bunlardan birisini kesmek diğerini de kesip yok etmek anlamına gelir. Bağımsız olarak düşünülen anlamın, ruhbilimin konusu olduğunu söyleyerek bizce oldukça yeni bir görüş ortaya atmıştır. Dilbilimin ise bu iki disiplinin (ruhbilim ve dil) kesiştiği noktayı incelemesi gerektiğini savunur. Anlamı ağırlıklı olarak ruhbilime verince dilbilim çalışmalarını biçimden hareketle başlatır. Bu onun özü dışarıda bıraktığı anlamına gelmemektedir. Dildeki ögeler arasında bir karşıtlık ilişkisi vardır. Dildeki bir ögeyi anlayabilmek için onun ilişki içerisinde olduğu diğer ögeleri incelememiz gerekmektedir. Bu düşünce yapısalcılığın temelini oluşturur. Daha sonra Ferdinand de Saussure'un görüşlerinden hareketle ortaya çıkacak Prag Okulunda aynı düşünce işlenecek ve anlayışında önemli bir yer işgal edecektir.⁸²

Yapı kavramı sadece dilbilimin konusu olmamıştır. Dilbilimciler tarafından geliştirilen bu yöntem sağlam görülmüş ve pek çok bilim tarafından örnek alınmıştır. Psikoloji, antropoloji, felsefe, fizik ve kimya gibi çok geniş bir sahayı etkilemiş bir kavramdır. Yapısalcılık bir düşünce şekli olarak belli bir zamanda hâkim paradigma olmuştur. Yapı merkezli çalışmalar yapan araştırmacıların ortak noktası şudur; araştırmalarının mevzusunu bir yapı olarak görürler ve çalışmalarında bu yapıyı ortaya çıkartmayı amaçlarlar. Yapısalcıların genelinin sahip olduğu bakış açısına göre bir bilim incelenirken tarihte geriye götürülmeksizin ve diğer bilimlerle karşılaştırmadan kendisi özerk bir yapı olarak incelenmelidir. Tek tek parçalara odaklanmak yerine yapının bütünü ve bütün arkasındaki temel prensipleri ortaya çıkartmaya çalışır. Yapının gerçekte ne kadar örtüştüğü bir soru işareti olarak durmaktadır.⁸³ Yapıyı ve yapıyı oluşturan temel ilkeleri belirlemek gayesinde olan yapısalcılığın faaliyetleri derinlikli araştırma yapmaya imkân vermiştir. Bu durum felsefede yapısalcı eğilimlerin meydana gelmesine olanak sağlamıştır. İnsan davranışını ve bunun ardındaki etkenleri inceleyen psikanaliz de yapısalcılığın belli

⁸¹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 37.

⁸² Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 38.

⁸³ Onart, "Değişik Yönleriyle Yapısalcılık ve Yapı Kavramı".

dönemde başarıyla uygulandığı alanlardandır.⁸⁴ Yapısalcılığın kurucusu olarak anılan de Saussure eserinde yapı kavramı yerine dizgeyi kullanır. “*Cours de Linguistique Générale (Genel Dilbilim Dersleri)*” adlı eserinde yapısalcılığı dile uygular. Bu eserde yapı kelimesi bizzat kullanılmasa da dizge kavramı yapıyı ifade etmektedir. Biz çalışmamızın çeşitli yerlerinde ve Temmâm Hassân’ı konu edindiğimiz bölümde dizge kavramına değinmeye çalıştık.

Yapısalcılık Batıda büyük etkiler oluşturduğu gibi Doğu’da da etkili olmuştur. Batıda kutsal metine yapısalcı bir bakış açısıyla yaklaşılmış bu meyanda çalışmalar yapılmıştır. Kur’an-ı Kerim’e yapısalcı olarak ilk yaklaşan araştırmacı Toshihiko İzutsu olmuştur. Selâhattin Ayaz tarafından “*İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*” adıyla dilimize aktarılan *The Concept of Belief in İslâmîc Theology: A Semantic Analysis of ‘Iman’ and ‘Islam’* kitabı yapısalcı yaklaşımını bulabileceğimiz bir örnektir.⁸⁵ Muhammed Arkoun da tartışmalar bir kenara bırakıldığında Kur’an-ı Kerim’i semantik olarak incelediği söylenebilir. İztusu’dan etkilenmiş kendisi de bunu belirtmiştir.⁸⁶ Farid Esacks regressive-progressive adını verdiği metodunda Ku’an-ı Kerim’i önce sosyal bağlamda inceler daha sonra okuyucu ile olan ilişkisine değinir. Kendisi post yapısalcılar arasında sayılabilir. Temmâm Hassân her ne kadar işlevselciler arasında değerlendirilse de geliştirdiği yeni anlayışla Kur’an-ı Kerim’i incelemiş, onun mesajını en doğru şekilde ortaya çıkartma gayreti içerisinde olmuştur. Ömrünün son yıllarında kaleme aldığı *el-Beyân fî ravâ’i ‘i’l-Ḳur’ân* bu gayretinin meyvesi olarak bilim dünyasında yerini almıştır.

Yapısalcılık etkisi ile ortaya çıkmış dilbilim okullarına bir göz atalım.

Cenevre dilbilim okulu: Charles Bally ve Albert Sechehaye’nin dilbilime dair görüşleri etrafında şekillenmiş bir okuldur. Bu iki isim Ferdinand de Saussure’un *Cours de Linguistique Générale (Genel Dilbilim Dersleri)*’nin yayımlanmasını sağlayan öğrencileridir. De Saussure’ın görüşlerini derlemekle kalmamışlar eleştirip geliştirmişlerdir. Bu okulun dikkat çeken bir diğer temsilcisi Antoine Meillet dilin kültür ve tarih bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur.

⁸⁴ H.Saim Parlador, “Saussure’un Yapısal Dilbilim Kuramının Sosyal Bilimler Metodolojisine Katkısı”, *Sosyoloji Dergisi* 16 (2006).

⁸⁵ Necmettin Gökkir, “Kur’an Araştırmalarında Kullanılan Yeni Metot ve Teoriler”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 12 (18 Nisan 2012), 75-103.

⁸⁶ Gökkir, “Kur’an Araştırmalarında Kullanılan Yeni Metot ve Teoriler”, 92.

Cenevre okulunun isim babası Michael Breal'dir. Bu isimlendirme 1894'e dayanır. Böyle bir araştırma okulu kurma fikri Sergey Karcevski isimli Rus araştırmacı tarafından ortaya atılmıştır. Fakat Cenevreli dilbilimciler -ki onlar Ferdinand de Saussure'un mektebinde yetişmişlerdir- kendileri için okul tanımlamasında bulunmazlar. Bu okulun öne çıkan temsilcisinin Antoine Meillet olduğunu daha önce de belirtmiştik. Antoine Meillet çalışmalarını iki ana konuda sürdürmüştür. Bunlar; genel dilbilim ve karşılaştırmalı dilbilimdir. İlk dönemde Saussure'un etkisi görülürken daha sonra sosyolog Emile Durkeim'den etkilenecek dilbilimde genellenebilir yasaları tespit etme gayretine bürünmüştür. De Saussure'un etkisinde kaldığı dönemde yapı merkezli bir dil anlayışına sahipken ilerleyen dönemde dilin dışında kalan öğelere ağırlık vermiş, hocasından ayrılarak yeni bir yöntem ortaya koymuştur. O, dili sosyal gelişmeyle birlikte düşünür. 19. yüzyıl sonu ve 20. yy. başında yaşanan dilbilim tartışmalarında karşımıza anlamla ilgili iki yaklaşım çıkar. Birisi dili canlı bir organizma olarak kabul ederken diğeri dili bir insan faaliyeti olarak kabul etmektedir. Meillet bu ikinci görüşe yakın bir tavır sergilemektedir. Anlamda meydana gelen gelişimleri dil yapısına, tarihi etkenlere ve sosyal etkenlere dayandırmaktadır. Antoine Meillet'in dilbilime kazandırarak sonraki araştırmacıları etkilediği bir diğer kavram da dil bilgiselleşme yani grammaticalization kavramıdır. Anlama ait öğelerin gramer kuralı haline gelmesini ifade eden bir kavramdır.⁸⁷

Kopenhag dilbilim okulu: 1931'de Viggo Brondal, Luis Hjelmslev ve Hans J. Uldall tarafından yeni bir dil kuramı geliştirmek amacıyla kurulmuştur. Ferdinand de Saussure'un görüşlerinden etkilenmiş olsa da daha mantıksal ve felsefi bir bakış açısıyla hareket eder. Sese odaklanmak yerine söylemi oluşturan mantıksal yapıya yönelir. Bu okulun öne çıkan isimlerinden olan L. Hjelmslev, çalışmalarında dil yapısı içinde tümel ve geçerli ilkeler aramış; "dil cebiri" diye adlandırdığı bir inceleme yöntemi meydana getirmiştir.⁸⁸

Amerikan yapısal dilbilim okulu: F. Boas, E. Sapir, L. Bloomfield ve Z. S. Harris gibi isimleri dâhil edebileceğimiz Amerikan Dilbilim Okulu; 19. yüzyıl karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları ile 20. yy. dilbilim çalışmalarını birleştirmişlerdir.

⁸⁷ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 45.

⁸⁸ Cafer Şen, "Dilbilim Okulları", TDK yayınları, (ts.), 94-114.

Yalnızca sözlü anlatıma sahip Kuzey Amerika dilleri üzerinde bazı çalışmalar yürütmüşlerdir. Amerikan yapısalcılığı, Avrupa yapısalcılığına göre sözel anlatımla daha fazla ilgilenmişler. Çalışmalarının hızlanmasında 1924'te kurulan Amerikan Dilbilim Topluluğu'nun (The Linguistic Society of America), ve Dil (Language) dergisinin katkıları yadsınamaz. Eş zamanlı, betimsel ve yapı odaklı çalışmaları sebebiyle Amerikan Yapısalcılığı ve Betimlemeci Dilbilim gibi isimlerle adlandırılmıştır. Antropoloji kökenli araştırmacılar sayesinde dili incelerken sosyal ve kültürel âmillere ile ilişkilendirilmiştir.⁸⁹

L. Bloomfield Amerikan Yapısalcılığının büyük temsilcisi olarak gösterilmektedir. Açıkça de Saussure'dan bahsetmese de onun yapı-dizge ayrımını benimsediği söylenebilir. Bloomfield'ın öğrencisi olan Z. Harris ise kabul görmüş kalıplara karşı çıkar ve sonradan ortaya çıkacak büyük akım olan Üretici Dilbilim anlayışının oluşmasına öncülük eder. Bu yeni anlayışla birlikte anılması gereken Noam Chomsky de kendisinin öğrencisidir.⁹⁰

1. 2. 2. İşlevselcilik

Ferdinand de Saussure tarafından temelleri atılan yapısalcılık içerisinden doğan bir akım olan işlevselcilik Temmâm Hassân dâhil pek çok dilbilimciyi etkilemiştir.⁹¹ Onun eserlerini incelediğimizde onun belli zamanlarda belli akımları benimsediğini görmekteyiz. Kaleme aldığı ilk kitaplarında daha çok yapısalcılık ve işlevselciliği benimsemiştir.⁹² Son dönem eserlerinde klasik yöntemlere ve kıyasa yaklaştığını kendisi de *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ* eserinin girişinde belirtmektedir. Ortaya koyduğu karineler teorisinde ve kelimelerin sınıflandırılmasında hatta ekler ile ilgili düşüncelerinde de yapısalcılığın etkisi görülmektedir. İşlevselcilik, Prag Dilbilim Okulu tarafından benimsenerek genişletilmiştir. İsminden de anlayabileceğimiz gibi bir işlev etrafında çalışmalarını yürütmektedir. Bu işlev de dilin bildirişme yani iletişim işlevidir.⁹³ Dili bir iletişim aracı olarak tanımlamışlar, dilin iletişim esnasında yerine getirdiği işleve

⁸⁹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 54.

⁹⁰ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 55.

⁹¹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 40.

⁹² Temmâm Hassân, *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ* (Kahire, 1979), 9.

⁹³ Kamile İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2019), 167.

odaklanmışlardır. Dünyadaki dilleri betimlemekle de ilgilenmişlerdir. Elden geldikçe fazla dil betimleyip bu dillerde kullanılan ifade biçimlerini tespit ederek iletişim işlevinin zenginliğini ortaya koymayı amaçlamışlardır. Bu yalnız amaç olarak kalmamış yöntemsel bir zorunluluk olmuştur.⁹⁴

İşlevselcilik Yapısalcılıkta olduğu yalnızca dilbilimi etkilememiş çeşitli bilim dallarında etkili bir akım olmuştur. Kimilerine göre Yapısalcıya tepki olarak doğmuş onunla alakası olmayan bir akım iken kimilerine göre yapısalcılığın bir koludur hatta “Yapısal İşlevselcilik” olarak nitelenmiştir.⁹⁵ İşlev her alanda farklı şekilde tanımlansa da ortak noktada işlev bir sistemin var olmasına ve yürümesine yardım eden unsurlardır. İşlevselcilik zaman içerisinde kuramcılar tarafından geliştirilmiş ve eksikleri giderilmeye çalışılmıştır. İşlevselikte yapı kavramına karşılık olarak sistem kullanılmıştır. Bu iki kavramın birbiri yerine kullanılması bazı eleştirilere de hedef olmuştur.⁹⁶ İşlevsel dilbilim, biçimcileri dilin en temel işlevi olan bildirişim işlevini dışlamakla eleştirmiştir. Biçimciler de işlevselcileri çok geniş bir inceleme alanında kaybolmakla eleştirmişlerdir.⁹⁷ Newmeyer dilbilim tarihini hümanist, toplum bilimsel ve doğa bilimsel olmak üzere üç aşamada inceler. Arap dünyasında Nahda sonrası dönemde görece en yaygın anlayış İşlevselci dil anlayışıdır. Doğal dilin sınırlama işlevi, işlevin yapı ve anlam ile olan ilişkisi ve dilin temel tümcelerine ulaşmayı konu edinirler.⁹⁸ İlk tartışma konusu dilin bir vazifesi var mıdır? Dilin vazifeleri belirlenebilirse esas vazifesi nedir? Jacobson dil için altı temel işlev belirlemiştir bunlar:⁹⁹ göndergesel işlev, heyecanı dile getirme işlevi, alıcıyı harekete geçirme, kanalı kontrol, şiirsel ve dil ötesi işlevdir. Başka kuramcıların belirlediği farklı işlevler de bulunmaktadır. Esas soru bu işlevler arasında temel işlevin hangisi olduğudur. Bu temel işlev tüm doğal dillerde bulunmalı ve dilin özüne yönelik olmalıdır. Üretici dönüşümsel dil bilgisi kuramı ile anılan Chomsky’e göre dilin temel işlevi düşünceyi ifade etmektir. İşlevselciler bu görüşe dili araçsallaştırdığı gerekçesiyle karşı çıkarlar. Dil yalnızca dil için incelenmelidir. Temmâm Hassân da

⁹⁴ Nurcan Karaağaç, “İşlevsel Dilbilim”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 37/37 (08 Ağustos 2012), 39.

⁹⁵ Anthony Giddens, “İşlevselcilik: Toz Duman Dağıldıktan Sonra”, çev. Ümit Tatlıcan 8-9 (2001), 5.

⁹⁶ Bk. Giddens, “İşlevselcilik: Toz Duman Dağıldıktan Sonra”, 15-17.

⁹⁷ Karaağaç, “İşlevsel Dilbilim”, 1.

⁹⁸ Ahmed Mütevekkil, *el-Lisâniyyâtü'l vazîfiyye medhalün nazariyyün* (el- Kitabül Cedîd, 2010), 51.

⁹⁹ Mütevekkil, *el-Lisâniyyâtü'l vazîfiyye medhalün nazariyyün*, 53.

bu düşünceye sahip dilcilerdendir. İncelemelerini dilin özüne yöneltmiştir. Ve dilin temel işlevini de bildirişim yani iletişim işlevi olarak belirlemişlerdir. Bu doğal dillerin tamamında gözlemlenen temel işlevdir.¹⁰⁰ Kendi kendimize konuşurken yahut bir yazı yazarken bile bir bildirişim amacı güderiz. Yazdıklarımızın yahut söylediklerimizin bir mesaj taşıdığını biliriz. Bunun bir yankı uyandırmasını umarız.

Prag Dilbilim Okulu: 1926 yılında Prag'da kurulmuştur. Ferdinand de Saussure'un görüşlerinden etkilenmiştir. V. Mathesius ekseninde bir araya gelen B. Tarnka, J. Vachek, B. Havranek, J. Mukarovski, çeşitli dil sorunlarını tartışmakla kalmaz, bu alanda çeşitli kitaplar kaleme alırlar. Daha sonra R. Jakobson, N. Trubetskoy, S. Karcevski gibi Rus araştırmacılar da aralarına katılır. Böylece Prag Dilbilim Okulu meydana gelir. Çağdaşı olan Cenevre Dilbilim Okulu ile etkileşim içerisinde çalışmalarını ilerletir. Bu okul ses bilim odaklı yapısalcılığı oldukça ileri seviyelere taşımıştır. Bu okulun öne çıkan isimlerinden Jakobson, de Saussure'un fikirlerini şiir diline aktarmıştır. 1915'te ilk dilbilim çevresi kabul edilen Moskova Dilbilim Çevresini kurmuştur. Dilbilim çalışmaları esnasında yapı ve dizgeleri eş zamanlı bir yöntemle incelemiştir. Dil söz konusu olduğunda sese öncelik veren Lacan şöyle demektedir: *“salgılandığı ve terk edemediği doğduğu ve aynı anda öldüğü noktada yalnızca ses kalır (...) oysa harfler ortalıkta uçuşur ve uçarak tarih hortumunu oluşturunur.”*¹⁰¹ Bu söylem dilin ve tarihin temeline sesi koymaktadır. Jakobson buna karşı çıkar, zira onlar dili pozitivist bir anlayışla ele almakta ve dilin duyulara hitap edebilen en temel parçası olan sesi öne çıkarmaktaydılar. Jakobson ise başka bir şeyin peşindeydi. O, sestten daha derin olan fonem kavramı üzerinde ısrar etmişti.¹⁰² Temmâm Hassân ses bilim üzerinde çalışmalar yapmış ve fonem kavramı üzerinde durmuştur. Çalışmamızın çeşitli bölümlerinde bunlardan ayrıntılı bahsedilecektir.

Meydana getirdikleri çalışmaları 1929-1939 yılları arasında 8 cilt olarak yayımlayan Prag Dilbilim Okulu doğal dilleri araştırmakla kalmamış edebi eserleri de mercek altına almıştır. Prag Dilbilim Okulu dili parçalara ayırarak incelememiş

¹⁰⁰ Karaağaç, “İşlevsel Dilbilim”.

¹⁰¹ Şen, “Dilbilim Okulları”.

¹⁰² Şen, “Dilbilim Okulları”.

ögelerin birbiri ile olan bağlantıları üzerinde durmuş, yazınsal metnin iç mantığını kavramaya çalışmıştır.¹⁰³

Fransız İşlevsel Dilbilim Okulu: André Martinet ve E. Benevenste Prag Dilbilim Okulu'nun kuramlarından yola çıkarak Fransız İşlevsel Dilbilim Okulu'nun temellerini atarlar. Aslında bu isimlerin bağımsız bir okul kurmak gibi bir çabaları olmamıştır. Prag Okulundan etkilenen ancak belli bir okula da nispet edilemeyen bağımsız dilciler bu şekilde isimlendirilmiştir.¹⁰⁴ André Martinet işlevsel dilbilim kuramını geliştiren dilbilimcidir. 1976 yılında Uluslararası İşlevsel Dilbilim Kurumunu dahi kurmuştur. Bu çabaları onun işlevselciliğin kurucusu olarak adlandırılmasını sağlamıştır. Art zamanlı ve eş zamanlı incelemeler yapar. Martinet gerçekçi bir dil anlayışına sahiptir, varsayımsal ve tümdengelimci bir anlayışı kabul etmez. Ona göre önce dil bizzat incelenip veriler toplandıktan sonra teori geliştirilmelidir. Alan çalışmalarının yapılması gerektiğini söyleyen Martinet deneysel tümdengelimli bir anlayışa sahiptir. Bağımsız dilbilimcilerden Lucien Tesniere, karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları ile incelemelerine başlamış ve bağımlılık dil bilgisi kuramını geliştirmiştir. Bu kuram kimi yönleri ile Chomsky'nin dönüşüm kavramına benzetilebilir.¹⁰⁵

1. 2. 3. Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi

Noam Chomsky Amerika'da yaygınlaşan dağılımsal yapısalcı dilbilim anlayışı içerisinde sıyrılarak üretici-dönüşümsel bir dil bilgisi ortaya koymuştur. Buna bazı kaynaklarda üretken dönüşümsel dil bilgisi yahut evrensel dil bilgisi olarak da rastlanabilir. İçerisinden sıyrılmış olduğu Dağılımsal dilbilim Zellig S. Harris öncülüğünde kurulmuş bir akımdır. Bu yöntemin ayrıntılarını Harris 1951'de yayınlanan *Methods in Structural Linguistics (Yapısal Dilbilimde Yöntemler)* isimli eserinde ortaya koymuştur. Dile anlam temelinde değil dağılımlar temelinde yaklaşmıştır. Dili önce en küçük birimlerine ayırmış sonra da bu birimlerin çevreleri ile bağlantılarını bir diğer ismiyle dağılımlarını tespit etmeyi amaçlamıştır. Bir kümeleme ve bu kümeler arasındaki bağlantıları tespit süreci ile dil incelenmeye

¹⁰³ Şen, "Dilbilim Okulları".

¹⁰⁴ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 43.

¹⁰⁵ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 44.

çalışılmıştır. Bir başka amaç da dildeki çekirdek tümcelerın tespit edilmesidir. Bu çekirdek tümce düşüncesi Noam Chomsky'e de ilham olmuştur.¹⁰⁶

De Saussure'dan sonra dilbilimde adı en çok geçen dilbilimcilerden birisi olan N. Chomsky yalnızca takdir toplamamıştır. Chomsky ve düşüncesi oldukça sert eleştirilere maruz kalmış, kalmaya da devam etmektedir. Tüm bu eleştirilere rağmen pek çok bilim dalında yetkinliği kabul edilmiş ve çeşitli ödüllere layık görülmüştür. Öyle ki döneminin Aristosu olduğu söylenmiştir.¹⁰⁷

Chomsky'nin üretici dönüşümsel dil bilgisi zihin ve dil ilişkisi bağlamında çalışmalarını yürütmektedir. Ona göre İnsan dil yetisi ile doğar, dil ve insanın ayrı olduğu bir zaman düşünülemez. Dil insanın kaderidir.¹⁰⁸ Amerikalı dilbilimci Chomsky 1955 yılından sonra yaptığı yayınlar ile çalışmalarını geliştirdi. Sert eleştirilerle karşılaştığını daha önceden belirtmiştik, bu eleştiriler doğrultusunda fikirlerini on yılda bir geliştirmiş yeni kavramlar eklemiştir. Ortaya koyduğu üretici-dönüşümsel dil bilgisi varsayımsal ve tümdengelimlidir. Söz dizim temelinde insanın nasıl konuştuğunun matematiksel temellerini bulmaya çalışır. Yapısalcıları ve geleneksel dil bilgisini yetersiz bulur. Bir araştırmada dilin betimlenmesinden daha başka şeylerin yapılması gerektiğini savunur.¹⁰⁹

Chomsky'nin modern dilbilimin etkili isimlerinden olduğunu belirtmiştik. Bu etkiyi tezimizde ele aldığımız Arap dilci Temmâm Hassân üzerinde de görmekteyiz. Temmâm Hassân, *Makalât fi'l-Luğati ve'l-edeb* isimli kitabında Chomsky'nin dil yetisi ile klasik Nahiv literatüründe ele alınan selîka kavramını karşılaştıran “es-Selîkatu beyne'n-nahvi'l-'arabiyyi ve'n-nahvi't-tevlîdî” başlıklı bir bölüm yer almaktadır. Burada Câhiz, İbn Cinnî ve Cürcânî'nin selîka anlayışlarını sıralamış ve Chomsky'nin üretici-dönüşümsel dil bilgisinin önemli kavramlarından dil yetisi ile karşılaştırmıştır.¹¹⁰

¹⁰⁶ “Zellig S. Harris ve Dağılımsal Dil Çözümlemesi”, *Türk Dilbilim* (blog), 16 Mayıs 2020.

¹⁰⁷ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 65.

¹⁰⁸ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 66.

¹⁰⁹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 67.

¹¹⁰ “Chomsky'nin Üretici Dil Bilgisi Kuramı İle Klasik Nahiv İlminde Selika (Dil Yetisi)”, çev. Mehmet Emin Güzel, *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/12 (Aralık 2019).

1.3. Modern Dilbilim Yöntemlerinin Arap Dünyasında Yansıması

Klasik dönem nahiv çalışmalarının eleştirilmeye ve modern dilbilimden yararlanılmaya başlandığı tarih olarak nahda hareketleri dönemini gösterebiliriz. Rifâa et-Tahtâvî Batılı dilbilimcilerden etkilenerek Arapça ile Fransızcanın benzerliklerine dair bir çalışma yapmıştır. Nahiv ilminin kolaylaştırılması ve öğrencilere sevdirmesi için 1869 yılında Kahire’de “*et-Tuhfetü’l-mektebiyye li-takrîbi’l-luğati’l-‘Arabiyye*” isimli bir eser yayımlamış, o dönemde devlet okullarında okutulmuştur. Bu eserin hazırlanmasında yine müsteşriklerin etkisinden söz edilebilir.¹¹¹ İbrahim b. Nâsif el-Yâzicî ise 1881’de verdiği bir konferansta Arap dilinin bütün dillerden üstün olduğuna dair oluşmuş o eski kabulü kırmaya çalışmış, Sami dilleri ile Arap dilinin bağlantısından bahsetmiştir. Corci Zeydan da karşılaştırmalı çalışmalar yaparak dilbilimin Arap dünyasına dâhil olmasında katkı sağlamıştır. Mısır Üniversitesinde Gotthelf Bergsträsser, Ignazio Guidi, Enno Littmann’ın ders vermesi ile dilbilim çalışmaları ilim dünyasında görünürlük kazanmıştır. Bu dönemde daha çok karşılaştırmalı-tarihsel dilbilim çalışmaları karşımıza çıkmaktadır. Kuramsal düzeyde, sistematik betimleyici dilbilim çalışmalarına henüz rastlanmamaktadır. Yeni dilbilim çalışmalarının ortak noktası klasik nahiv geleneğini eleştirmek suretiyle yeni yöntem, kuram ve açıklamaların gerekli olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Arap dünyasında Modern dil bilime karşı farklı tavırlar sergilendiğini söylemek mümkündür. Bu tavırlar kısaca şöyle özetlenebilir.¹¹²

1-Tamamen reddedenler, dilbilimi Batı’nın sömürgecilik çalışmalarına giydirilmiş bir kılıf olarak görmekteydiler. Dillerinin edebi zenginliğine karşı bir tehdit olarak kabul etmişlerdir.

2-Dilbilimi diğer tüm bilimlerle bir tutan bir başka görüşe göre de dilbilim bilimsel gelişimin bir parçasıdır. Olduğu gibi almakta bir sakınca yoktur.

3- Orta yolu tutmaya çalışan bir grup daha vardır. Bunlar dilbilimi bir bilim olarak kabul eder ve gelenekten de kopmadan bu bilimin imkânlarını kullanmaya

¹¹¹ Hilal Görgün, “Rifâa et-Tahtâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008).

¹¹² Bk. Hâfız İsmâîlî Alevî, *Lisâniyyât fî segâfeti l-‘arabiyyeti’l-mu‘âşıra* (Lübnan: Dârü’l-kitabi’l-cedidi’l-müttehid, 2009), 70-88.

gayret ederler. 19. yüzyılın ilk yarısının sonuna yaklaştığımızda betimsel dilbilim çalışmalarının yapılmaya başlandığını görmekteyiz. Bu dönemde dilbilim çalışmalarına da filoloji çalışmalarına da “fıkhu’l-Luğa” denilebilmekteydi. Bu isimlendirme dilbilim ile filolojinin aynı şeyi yaptığına dair bir kafa karışıklığına sebep olabileceğinden bizim bu isimlendirmeyi kullanmayacağımızı belirtmenin faydası var. Abdulmecid Abidîn’in 1951’de yayınlanan *el-Medhal ilâ dirâseti’n-nahvi’l-Arabî* adlı eseri Arap dilinde betimsel çalışmalara girişe örnek gösterilebilir. Bu dönemde yapılan yeniliklerden bir diğeri de nahvin tasnifini değiştirerek; “fonetik (ses bilim), morfoloji (sarf) ve sentaks (nahiv)” şeklinde üçlü bir biçimde yenilenmesidir. Bu çalışmalarda genel karakterin, klasik nahvi eleştirmek ve modern dilbilime tam hâkim olmadan Arap dilini belli kalıplara sığdırmaya çalışmak olduğunu söyleyebiliriz. Betimsel dilbilim çalışmaları Temmâm Hassân’ın *Menâhicü’l-baḥs fi’l-luğa* adlı eserinin yayınlandığı 1955’ten yine kendisinin *el-Luğatu’l-Arabiyye ma’nâhâ ve mebnâhâ* adlı eserinin yayınladığı 1973’e kadarki zaman diliminde daha nitelikli hale gelmiştir.¹¹³ Bir uydurma çabası olmaktan çıkıp derinlikli bir şekilde kavrama ve temel ilkeler doğrultusunda yeniden üretme gayretine dönüşmüştür. Bu dönem dilcileri yöntem ile ilgili de bazı yenilikler yapmaya çalışmışlardır. Dilbilimin ilkelerine bağlı kalarak bilimsel bir yöntem uygulanması gerektiğini savunmuşlardır. Aynı zamanda dil öğretimi üzerine de çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Dilbilimin klasik nahiv eleştirisi ile işe başlaması hem halk tarafından hem de bilim dünyasında tepkiyle karşılanmıştır. Asırlar boyunca din dilini temsil eden, değişime karşı korunan dili ve bu dili derleyip ona kuramsal boyut veren âlimlere yapılan eleştirileri kolayca kabul etmeleri beklenmezdi. Zamanla üniversitede kurulan kürsüler daha fazla akademisyenin bu alanda çalışması, yeni çalışmaların yapılmasıyla dilbilim büyük ölçüde kabul gördü. Dilbilimin betimsel yaklaşımdan sonra gelen üçüncü evresi de üretici-dönüşümsel dil bilgisi dönemidir. Chomsky’nin 1957’de yayınladığı *Syntactic Structures* isimli eseri ile bu yöntem dilbilim alanında büyük etki yarattı. Bu kuram, Arap dünyasında da yankı buldu ve Arap dili çalışmalarında bu kuramdan istifade edildi. Öyle ki bugün

¹¹³ İsmail Durmuş, “Temmâm Hassân”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2019).

de baskın olarak etkili olan anlayış üretici-dönüşümsel dil bilgisidir. Bu anlayışa göre dil yalnızca betimlenmekle yetinilemez.¹¹⁴

Chomsky'nin ortaya koyduğu üretici-dönüşümsel dil bilgisi kuramına baktığımızda klasik gelenekten aşına olduğumuz bazı kurallara rastlamaktayız bunlardan bazıları; ekleme (ziyade), çıkarma (hazf), yerine getirme (ta'vîz), kısaltma (ihtisar), öğelerin sıralanmasında değişiklik (takdim-tehir) şeklinde karşımıza çıkar. Chomsky'nin Arap dünyasında nahiv geleneğine yapılan eleştirilerin bir benzerini tarihsel dil bilgisi ile normatif dil bilgisine yapmıştır. Normatif dil bilgisi Arap dili geleneğiyle paralellikler arz eder. Onları mantığın boyunduruğunda kalmakla ve bilimselliğini kaybetmekle eleştirmiştir. Deneyden ziyade aklı öncelemesiyle Chomsky bu noktada rasyonalistlere yaklaştı. Betimsel dil bilgisini de yalnızca yüzey yapıyı incelemekle yetersiz buldu. Belki ilk defa bir Avrupalı dilbilimci Arapların klasik gramer yönteminin insanı ve onun aklını incelemeye daha uygun olduğunu söyledi. “*Cartesian linguistics (Kartezyen Dilbilim)*” adlı eserinde bu görüşünden bahsetti.¹¹⁵ İnsanı, yani dile sahip olan bu varlığı doğadaki tüm varlıklardan özde farklı kabul etmekle yola çıktı. Bundan dolayı Arap dünyasında dilbilimciler arasında en yaygın anlayışın üretici dönüşümsellik olması bizi şaşırtmamalıdır.

¹¹⁴ Muhammet Çelik, *Arap Dili Gramerindeki Yenileşme Hareketlerinin Teorik Temelleri*, 227-233.

¹¹⁵ Atakan Altınörs, “Dile Davranışçı Yaklaşımlara Chomsky'nin İtirazı Üzerine”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 14 (01 Haziran 2012), 65-90.

2. TEMMÂM HASSÂN'DA YÖNTEM MESELESİ

Temmâm Hassân Mısır modernleşmesinin pek çok alanı etkilediği bir dönemde yaşamış ve eserlerini vermiştir. Bu dönemin popüler sorunsalı olan Doğu Batı ikilemi üzerine düşünmüştür. Mısır'da yetişmiş, İngiltere'de eğitim almış ardından Arap dünyasının çeşitli bölgelerinde akademik çalışmalar yapmıştır. İki medeniyeti de yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Çalışmalarında Batı ve Doğu yöntemlerini birlikte incelemiş ve özgün bir yöntem inşa etme kaygısı taşımıştır. Döneminde geleneği de reddetmeden bir yol izleyen nadir dilciler arasında kabul edilmektedir.

2.1. Hayatı

Temmâm Hassân, Mısır'ın Kana vilayetinin Kernel köyünde 1918 yılında dünyaya geldi. Kahire Üniversitesinden mezun oldu. Arapça öğretmenliği yaptığı esnada burs kazanarak İngiltere'ye gitti. Londra'da altı yıl boyunca eğitim aldı. Burada önemli dilcilerden ders aldı ve modern dilbilim teorilerini öğrendi. Bu durum daha sonra Arap dilinde geliştireceği yöntemin ve kavramların nüvesini oluşturdu. Özellikle ses bilim üzerine yaptığı çalışmalarda Batıda kullanılan yöntemlerden istifade etti. Tezinde kendi memleketi olan Kernel Lehçesi'ni ses bilimsel yönden inceledi. O dönemde bir Arap lehçesinin dilbilimsel incelemeye konu yapılması başlı başına köklü bir değişimin habercisiydi. Londra'dan döndüğünde öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı. Çeşitli üniversitelerde görev yaptı. Arap coğrafyasının çeşitli yerlerinde çok sayıda teze danışmanlık yaptı. Emekli olduktan sonra iki dönem Kahire Arap Dili Kurumu (Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye) üyeliği yaptı. Uzun yıllar Mekke'de kalarak kendini Kur'an çalışmalarına hasretti. Pek çok ödüle layık görüldü. 2011 yılında Kahire'de geçirdiği ameliyattan kısa süre sonra hayata gözlerini yumdu.

Temmâm Hassân, Arap dilinde Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*, Abdülkâhir el-Cürçânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz* adlı eserlerinden sonra yöntem açısından en önemli eser olan *el-Luğatü'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*'yı 1973'de kaleme almıştır. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına benzetilerek bu esere *el-Kitâbü'l-Cedîd* nitelemesi yapılmıştır. O, çağdaşları gibi âmil teorisini eleştirip reddetmekle kalmamış yeni bir

yöntem ortaya koymuştur. Bu yönteme “karîneler teorisi” adını vermiştir. Sîbeveyhi’nin temsil ettiği âmil/avâmil nazariyesini Cürçânî’nin temsil edip esaslarını ortaya koyduğu nazm teorisinin eksiklerini ortaya koymuş; modern dilbilim yöntemlerini de kullanarak daha kapsayıcı bulduğu karîneler teorisini Arap dilinde uygulamaya çalışmıştır. Temmâm Hassân’ı diğer modern dilbilimcilerden ayıran ve Sîbeveyhi’nin yanına oturtan işte budur. Yeni bir yöntem ortaya koymak ilk anda güçlü bir aksülamel ile karşılaşsa da zamanla kıymeti anlaşılacaktır,¹¹⁶ ifadeleriyle Temmâm Hassân o dönemde yaşanan yöntem krizine işaret etmektedir. Temmâm Hassân hayatı boyunca dili çeşitli alanlara uygulamış, bilim dünyasına çok sayıda araştırma, makale ve kitaplar armağan etmiştir.

2.2. Eserleri

el-Luğatü’l-‘Arabiyye: ma’nâhâ ve mebnâhâ (Kahire 1973, 1979): Günümüzde etkisi bakımından Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’na benzetilen kitabıdır. Arap dilinde yeni bir çağı açmıştır. Eser büyük yankı uyandırmış ve hakkında makaleler yazılmıştır. Temmâm Hassân Arap dilini modern dilbilim yöntemlerini de kullanarak incelemiştir. Klasik dönemde uygulanan normatif (kural koyucu) yaklaşımı kullanmamış, dilbilim yaklaşımlarından betimsel yöntemi esas almıştır. Dili var olduğu gibi incelemek şeklinde özetlenebilecek bu yaklaşım, dilin yaşayan ve gelişen bir sistem olduğunu yadsımadan ele alır. Bu eserin etkisi yalnızca bir yöntemin ürünü olmasıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda dili, işlevi üzerinden inceleyerek geleneksel sınırlar içinde sıkışan bakış açısını aşmaya çaba göstermiştir. Burada bağımsızlıktan kastımız dilin belirli gayelere ulaşmak değil bizatihi dil olarak ele alınır hale gelmesidir.¹¹⁷ Temmâm Hassân eserinin girişinde betimsel dilbilgisi yöntemini tercih ettiğini belirtir. Bu tercih ona göre en cüretkâr atılımlardan birisidir. Belki Arap dilinde yapılmış en önemli çalışma olmasa da döneminde en cesur kalkışmalardandır.¹¹⁸ Temmâm Hassân’ın kullandığı bir başka yöntem de

¹¹⁶ Durmuş, “Temmâm Hassân”.

¹¹⁷ Yaşar Daşkiran, “Temmâm Hassân’ın Dil Anlayışı: Karîneler Teorisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/2 (01 Ağustos 2015), 149-164.

¹¹⁸ Temmâm Hassân, *el-Luğatü’l-‘Arabiyye: ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 10.

işlevselciliktir.¹¹⁹ O, karineler teorisi gibi ortaya koyduğu özgün sistemlerinde işlev odaklı çalışmalar yaptı.

Eserin ilk bölümünde Ferdinand de Saussure'un ortaya koyduğu dil-söz ayırımından bahseder. Takip eden bölümlerde ses bilim (fonetik), görevsel ses bilim (fonoloji), yapı bilim (sarf), dizimbilim (nahiv-sentaks), bağlam, sözlükbilim ve anlambilim (delalet) bahislerini işler.

Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa (Kahire 1955, 1986, 1990; Dârülbeyda 1979, 1992): “Dilde Araştırma Yöntemleri” olarak çevrilebilecek bu eserde Temmâm Hassân Arap dilinde kullanılan eski araştırma yöntemlerini eleştirerek dilbilimin ışığında yeni bir yöntem ortaya koymaya çalışır. Bu eserinde ayrıca kendi geliştirdiği nebr (vurgu) teorisine de yer verir.¹²⁰ Bu teoriye göre bir kelimeyi oluşturan tüm harfler aynı kuvvetle söylenmediği gibi cümlenin tüm ögeleri de birbirinden farklı baskınlıkta söylenir.

Bu eser çalışmamızın odak noktasını oluşturur. Temmâm Hassân özgün bakış açısını sağlam bilimsel verilerle destekleyerek bu eseri meydana getirmiştir. Kadim dilcilerin, dile dair her şey söylenmiştir, diyerek yeni araştırmaların önünü kapadığından yakındır. Arapçanın, klasik dil kitaplarında yer alan, eski ulemanın korumaya çalıştığı “fasih dilden” daha geniş bir kapsamı olduğunu, lehçeleri ve günlük yaşam dilini de içerdiğini ortaya koymaya çalışır. Bunun için de ihtiyacımız olanın yeni bir yöntemden başkası olmadığını belirtir.¹²¹ Temmâm Hassân nahiv tarihini tekrar okuyarak dilbilimdeki betimsel metodun ilk dönem nahivcilerinin kullandığı yöntemle benzerliğini tespit eder. Zamanla Arapça'nın, tefsir ve mantık ilminin bir şubesi haline geldiğini ifade eder. Temmâm Hassân'ın bu kitaptaki bir başka çabası da Arap dil yöntemini bağımsızlaştırmaktır.¹²²

el-Luğa beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vaşfiyye (Kahire 1958; Dârülbeyda 1992): “Normatif ve Betimleyici Yöntemler Arasında Dil” şeklinde tercüme edilebilen bu eserde eski dil araştırma yöntemi ile yeni dilbilim yöntemlerini karşılaştırır. Klasik dönem kıyas ve şevâhide dayanan kuralcı (normatif) yöntemle dili olduğu gibi ele

¹¹⁹ Temmâm Hassân, *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 13.

¹²⁰ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa* (Kahire, 1990), 160.

¹²¹ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, blm. Giriş.

¹²² Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 15-30.

almaya çalışan betimsel yöntemi kıyaslar. Sonuçta betimsel yöntemi tercih eder.¹²³ Dili yeşerdiği coğrafyada konuşanların kültürü içinde ele alır. Bu eserinde daha evvel *Menâhicü'l-bahs fi'l-luğada* değinmediği birkaç konuya da işaret eder.¹²⁴

el-Uşûl (Kahire 1981, 1982, 2000): Bu eser, yukarıda bahsettiğimiz iki önemli eseri olan *el-Luğatü'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ* ve *Menahicu'l-bahs fi'l-Luğa* adlı eserlerini destekler konumdadır. Her ne kadar bu eser yayımlanacağı zaman önceki görüşlerinden vazgeçtiğine dair bir eleştiri dile getirilmiş olsa da kendisi eserin mukaddimesinde buna cevap vermektedir.¹²⁵ Temel olarak Fıkhu'l-Luğa, Nahiv ve Belağatın dilbilimsel tahlilini yapmış Arap dili tarihini yöntem merkezli bir şekilde yeniden okumuştur. Dilin farklı sahalarında kullanılabilecek yöntemler ortaya koymaya çalışmıştır.¹²⁶ Temmâm Hassân bu eserin giriş bölümünde klasik nahiv yöntemini altı noktada eleştirir ve kendi yönteminin üstünlüklerini ortaya koyar.¹²⁷ Aynı bölümde kendi yöntemini ve bakış açısını da eleştirir. Bu öz eleştiri bir bilim adamının prensiplerini görmek açısından oldukça önemlidir. En belirgin eleştiri geçmişte yaptığı çalışmalarda klasik geleneği eksik bir bakış açısıyla incelemiş olduğudur.¹²⁸

el-Beyân fî ravâi'i'l-Kur'ân (I-II, Kahire 1413/1993, 2009): Temmâm Hassân'ın uzun yıllar yaptığı Kur'an etütlerinin meyvesidir. Kur'an metninin analizinde dilbilimsel yöntemler kullanılmıştır. Derin dil birikimi ve edebi hissi bu eseri güçlü kılan bir başka yöndür. Kur'an metninin yapı ve üslûbunun modern yöntemlerle incelendiği ilk eserdir.¹²⁹

el-İctihâdâtü'l-luğaviyye (Kahire 2007) Dilbilim yöntemlerinin metin analizine uygulanmasını içermektedir. Çeşitli makalelerin derlenmesinden oluşur.¹³⁰

¹²³ Durmuş, "Temmâm Hassân".

¹²⁴ Temmâm Hassân, *el-Luğa beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vaşfiyye* (Dârülbeyzâ, 1992), 7-28.

¹²⁵ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 9.

¹²⁶ Selim Tekin, *Temmâm Hassân ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 42.

¹²⁷ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 9.

¹²⁸ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 12.

¹²⁹ Durmuş, "Temmâm Hassân".

¹³⁰ Durmuş, "Temmâm Hassân".

Makâlât fi'l-Luğa ve'l-Edeb: (Mekke 1985) Farklı dergilerde yayımlanmış makalelerin derlenmiş halidir. Konu başlıkları çeşitli on altı makaleden oluşmaktadır. Konular genel olarak dil öğretimi ve dilbilim ile ilgilidir.¹³¹

Tercümeleri:¹³²

Mesâliku's-sekâfeti'l-iğrîgiyye ile'l-'Arab: De Lacy O Leary'nin "*How Greek Science Passed to the Arabs*" isimli eserinin tercümesidir. Bu eserin en yakın baskısı iki bin on yılında gerçekleşmiştir.

Eseru'l- 'ilmi fi'l-müctema': Russell'in "*The impact of Science on Society*" eserinin tercümesidir.

el-Fikru'l-'Arabiyyü ve mekânühû fi't-târih: Morris Michael Lewis'in "*Arabic Thought and its Place in History*" eserinin tercümesidir.

en-Nas ve'l-hitâb ve'l-icrâ: Robert de Boucherand'a ait metin dilbilim sahasında kilometre taşı olarak kabul edilen eserinin çevirisidir.

Kazandığı Ödüller:¹³³

- 1972 yılında Fas-Rabat'ta Mektebu Tensîkî't-ta'rîb takdir ödülü.
- 1978 yılında yaptığı dil araştırmaları dolayısıyla verilen Saddâm ödülü.
- 1984 yılında Suudi Krallığı'nda verilen Uluslararası Âl-i Basîr ödülü.
- 2005 yılında Uluslararası Melik Faysal ödülü.
- 2006 yılında Kral Faysal tarafından verilen, Uluslararası Arap Dili ve Edebiyatı ödülü.
- 2008 yılında Vüde şehrinde (Fas) düzenlenen Uluslararası Arap Dili ve Beşerî Gelişim Kongresi'nde kendisi şeref ödülüne layık görülmüştür.

2.3. "Menâhicu'l-Baḥs Fi'l-Luğa" Eseri

1952'de İngiltere'den dönen Temmâm Hassân, Kahire Üniversitesi Dârülulûm Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak göreve başladı. 1959'da doçentlik ünvanına sahip oldu. Çalışmamızın merkezinde yer alan *Menâhicü'l-baḥs fi'l-luğa* eserini de bu zaman diliminde 1955 yılında yayımladı. Bu eserini yazmaktaki temel

¹³¹ Mehmet Yenice, *Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'a Göre Anlam Bileşenlerinin Klasik ve Çağdaş Dönemler Bağlamında Karşılaştırması ve Günümüz Dilbilim Çalışmalarına Katkıları* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Doktora Tezi, ts.), 26.

¹³² Durmuş, "Temmâm Hassân".

¹³³ Durmuş, "Temmâm Hassân".

gayesi Batı'dan almış olduğu dilbilim yöntemlerini Arap diline uygulanabilir hale getirmektir. Dil yöntemine dair ortaya koyduğu ilk eser olması bakımından değerli bir eserdir. Sonraki çalışmalarında burada değinmediği konulara değinmiş, konuları tekrar ele almıştır böylece yöneme dair külliyatı oluşmaya başlamıştır.

Temmmâm Hassân'ın İngiltere'ye gidip eğitim aldığı dönemde Mısır bilim dünyası hareketli bir dönem geçiriyordu. Batı'da eğitim alanların sayısı artmış fakültelerde yeni yaklaşımlar denenmeye çalışılmaktaydı. Temmmâm Hassân Mısır'ın zengin bir mirasa ve potansiyele sahip olduğundan fakat bununla yetinmeyerek üzerine koymak gerektiğinden bahseder.¹³⁴ Bu eser de bu çabanın bir ürünüdür. Kitabı İngiltere'de almış olduğu dilbilim yöntemlerinin Arapça'ya bir uygulama denemesi mahiyetindedir. Konulara başlarken bize tarihsel bir okuma yaparak klasik dönemde konunun nasıl ele alındığını anlatarak kendi yöntemini ortaya koyar. *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luġa* en yetkin eseri olmasa da yöneme dair fikirlerini ortaya koyan ilk eseridir. Bu itibarla Temmmâm Hassân'ın dile yaklaşımındaki değişimleri takip etmek için ilk referans kaynağımızdır.

Kitabın bölümlerine geçmeden önce okuyucularımızın kafa karışıklığı yaşamalarını önlemek için bir açıklama yapmayı gerekli bulduk. Kitabın başlıklandırmasına baktığımızda “yöntem” kavramı dikkat çekmektedir. Temmmâm Hassân'ın kitabında yöntem genel geçer anlamıyla kullanılmamaktadır. Onun için yöntem bir alanı incelerken sergilenmesi gereken yaklaşımı ifade eder. Dil yapısının alt birimlerini nasıl incelemeliyiz, dili birimlerine ayırırken nasıl bir yol çizmemiz gerektiğini ifade etmektedir.

2.3.1. Dilbilim Yönteminin Bağımsızlığı

Dil üzerine yapılan çalışmalar tarihte felsefenin, mantığın ve metafiziğin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Dil mantık kuralları ile kayıtlanmış neredeyse mantık kurallarının ifade biçimi olarak kabul edilmiştir. Avrupa'da ve İslam dünyasında aydınlanma öncesi bilim anlayışının en etkili isimlerinden olan Aristo'nun çalışmalarında mantık temelde yer alır. الإنسان حيوان ناطق “İnsan konuşan canlıdır.” önermesinde kullanılan ناطق dil sahibi olan şeklinde anlaşılmak yerine

¹³⁴ Bk. Temmmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luġa*, 1990, böl. Giriş.

mantık kuralları dâhilinde konuşan, akıl yürüten gibi mantığa ve felsefeye vurgu yapar şekilde anlaşılmıştır. Kelam; doğru yahut yanlış bir yargı belirten cümle olarak tanımlanmıştır. Fakat doğru ve yanlış dilin inceleme alanına girmemektedir. Bu iki kavram mantıksal kavramlardır. Buradan da anlaşılabilceği gibi dil mantığının denetimi altındaydı. Mantık biliminin bir parçası olarak varlık bulabilmişti.¹³⁵

Şimdi yönümüzü Doğu'ya dönerek İslam dünyasındaki dil araştırmalarına göz atmaya çalışalım. İslam dini sözü esas alan bir dindir ve İslam medeniyeti de bu sözün vücut bulmuş hali olan Kur'an-ı Kerim'e dayanır. Yalnız dil bilimleri değil, İslâmî ilimlerin tamamının ortaya çıkışında Kur'an-ı Kerim'in doğrudan yahut dolaylı bir etkisi vardır. Nitekim ilk nahiv çalışmaları'nın Kur'an-ı Kerim'in tilavetinde fark edilen hatalar sebebiyle başladığı rivayet edilir. Dilciler de ellerinde bulunan kutsal kitabı anlamak ve onu korumak için gayret sarf ettiler. Dinin farklı coğrafyalara yayılması ile Kur'an'ın, ana dili Arapça olmayanlarca anlaşılması problemi de ortaya çıktı. Bu sosyolojik değişim sonucu doğan ihtiyaçlar dil çalışmalarının yapılmasını kaçınılmaz hale getirdi. İslam bilim dünyasının yaşadığı ikinci kırılma tercüme hareketleri oldu. Tercüme hareketi ile Sanskritçe, Pehlevi ve Yunanca gibi çeşitli dillerden çeviriler yapıldı. Bu çeviriler sayesinde matematik, tıp, fizik, metafizik ve elbette mantık ilimleri tevarüs edildi.¹³⁶ Aristo'nun eserlerinin tercümesi ve üzerinde yapılan çeşitli çalışmalar neticesinde Aristo mantığı İslam bilim dünyasında etkili olmaya başladı. Bu dönemde İslam dünyasında yetkin pek çok eser tedvin edildi. Aynı asırda Latince, Hristiyanlığın din diliydi. Kilise dili olarak da ifade edebileceğimiz Latince standartlaşmış ve adeta dondurulmuş halde idi. Kilisenin vazifesi de bu dili korumaktı. O dönemde Hristiyanlar ile yapılan bazı fikir alış verişleri yer yer tartışmalar, İslâmî ilimlerin gelişmesinde olumlu katkıda bulunmuştu. Dilde bu etki Aristo mantığının ve metafiziğinin dil çalışmalarına hâkim olması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.¹³⁷ Aristo mantığının etkisini açık bir şekilde gördüğümüz yer nahiv çalışmalarıdır. Nahivcilerin tasnifleri Aristo'nun

¹³⁵ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bağs fi'l-luğa*, 1990, 15.

¹³⁶ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bağs fi'l-luğa*, 1990, 16.

¹³⁷ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bağs fi'l-luğa*, 1990, 17.

kategorilerinin bir tercümesi mahiyetindedir.¹³⁸ Mantık nahiv geleneğinde öyle bir noktaya gelmiştir ki İbnu'l-Enbari'nin "Nahiv kıyastır, kıyas nahivdir," sözü bu anlayışı yansıtmaktadır.¹³⁹ Bu, bilim dediğimiz ortak mirastan tüm milletlerin yararlandığına güzel bir örnektir. Az önce tasvir ettiğimiz ortamda nahiv ilmi meyvelerini vermeye başladı. Çeşitli teoriler ortaya atıldı. Uzun zaman Arap nahvine etki edecek âmil teorisinin ortaya çıkışı da bu döneme rastlar. Âmil teorisi ve genel olarak nahvin bakış açısına göre dilin bağlı kalması gereken bazı kurallar vardı. Bu kurallar bir taraftan dilin değişmeyen veçhesini temsil ederken diğer taraftan konuşmacının uyması gereken standartları ifade eder. Dili değişime karşı koruma refleksi ve dilin sabit olduğu düşüncesi yaygınlık kazandı bu durum Latince'nin başına gelen standartlaşmanın Arapçanın da başına gelmesine neden oldu.¹⁴⁰ Nahivciler arasında birbirlerini nahvi kendi mantığından koparıp felsefeye benzettiklerine dair iç eleştirilerin yapıldığı görülmektedir. Kullanılan mantıksal kıyas yöntemine çeşitli eleştiriler gelmeye devam etmiş, kıyasın zayıf bir yöntem olduğu ve dil kaidelerini açıklamaktan aciz olduğu savunulmuştur.¹⁴¹ Zira mantıksal kıyas kurallarına göre doğru ve tutarlı kabul edilen bir kullanım, bir cümle dilde hiçbir karşılık bulamayabilir. Böyle bakıldığında mantıksal kıyas, dilde kullanılabilecek bilimsel bir yöntem olmaktan uzaktır, şeklinde görüşler ortaya konmuştur.¹⁴²

Arap dilcilerinin ilk dönemlerden itibaren uyguladıkları sahraya giderek dili, dış etkilerden korunmuş konuşucuların ağızından alma yöntemi oldukça ilerici bir yöntemdi. Konuşucu, yani dili kullanan, dil ile birlikte yaşayan ve dili yaşatan kişi araştırmanın merkezinde idi. Burada kullandıkları yöntem istiqrâ yani tümevarım yöntemi idi. Tikel önermelerden tümel bir sonuca, bir kurala ulaşılıyordu. Bahsedilen tikel önermeler dili bozulmamış olduğu düşünülen Arapların Arapça'yı kullanma biçimleriydi. Bunu uygularken Aristo mantığını ve Arap dilinin inceliklerini bilmek gerekiyordu. Sonuç olarak belirtmek gerekir ki; Arap dil çalışmaları klasik dönemde

¹³⁸ İbrahim Medkûr, "Aristo Mantığı ve Arap Grameri", çev. Bünyamin Aydın - Yunus Emre Akbay, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Haziran 2014), 189-199.

¹³⁹ Mehdi Mahzûmî, *Kadaya nahviyye* (Abu Dabi, 2003), 12.

¹⁴⁰ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bahş fi'l-luğa*, 1990, 23.

¹⁴¹ Yonis İnanç, "Nahiv İlminde Kıyasa Yöneltilen Bazı İtirazlar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/34 (Aralık 2016), 82-86.

¹⁴² Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bahş fi'l-luğa*, 1990, 25.

her ne kadar çeşitli yöntemleri kullanarak dili etraflıca incelemiş olsalar da yöntemde felsefe ve mantığa bağlı kalmışlar ve bunun sonucu olarak dile özgü bir yöntem gelişmemiştir. Bu dönemde öne çıkan ve dil çalışmalarını üst seviyelere taşıyan kişi olarak İbn Cinnî gösterilebilir.¹⁴³

Elimize ulaşan en eski dil bilgisi kitabı kabul edilen Panini'nin eseri M.Ö. 5. Yüzyıla kadar geri gider. Bu eser Arapça ve Latince için zikrettiğimiz kutsal metinlerin dilini korumak gayesi ile ortaya çıkmıştır. Vedalar ismi verilen Sanskritçe bu metinlerin çeşitli çözümlemelerini yapmış dört bin kural tespit etmiştir. Bu eser dönemine göre oldukça ileri seviyededir. Dil alanındaki çalışmalar devam etmiş, pek çok milletten bilim insanları bu mirasa katkıda bulunmuştur. 18. Yüzyıl ve sonrasında başlayan bilim hareketleri bugün bağımsız bilimler olarak anılan fakat o gün başka bilimlerin bir parçası kabul edilen pek çok bilim için bir atılım çağı olmuştur. Özellikle beşerî bilimler bu dönemde kendilerini kanıtlamış ve bilim dünyasında bağımsız bir yer işgal etmeye başlamışlardır.¹⁴⁴

Bu anlamda dile yeni bakış açısının ürünü olarak ortaya çıkan ilk dil okulu tarihsel dil okuluydu. Onların çalışmalarından en önemlileri de sözlük çalışmalarıydı. Oxford'un sözlüğü bu dönemdeki dil çalışmalarının ürünüdür. Sözlük art zamanlı bakış açısıyla hazırlandı ve o dönemde dil ailesi, ana dil, kardeş dil gibi kavramlar kullanılmaya başlandı. Dillerin akrabalıkları, benzerlikleri üzerine çalışmalar yapılmaya başlandı. Max Muller'in kitabında "Dili hayattan kopuk düşünsel bir olgu olarak kabul edemeyiz, onun canlı olduğunu insandan, doğadan, tarihten bağımsız olmadığını kabul etmeliyiz," demektedir.¹⁴⁵ Bu dönemde bazı gelişmeler kaydedilmiş, yeni terimler üretilmiş olsa da henüz dilin yöntem olarak bağımsızlaştığı söylenememektedir.

Takip eden dönemde dil araştırmaları için en uygun yöntemin ne olduğuna dair bir tartışma başladı. Kimileri dilin insanla olan bağından ötürü psikolojinin yönteminin en uygun olduğuna kanaat getirirken, kimileri dili toplumsal bir uzlaşarak kabul ederek sosyolojik yöntemin kullanılması gerektiğini öne sürdüler. Her ne kadar dil kendi yöntemini hala bulamamış olsa da bu dönemde dile dair önemli

¹⁴³ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 25.

¹⁴⁴ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 26.

¹⁴⁵ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 28.

alışmalar yapıldı. Dil ve edebiyat birbirinden ayrıldı, dillerin sese dair kuralları incelendi, bu fonolojinin temellerinin atılması demektir. Diller birbirleri ile karşılaştırılmaya ve dil aileleri tespit edilmeye başlandı. Tarihsel-Karşılaştırmalı metod çalışmaları böylece ortaya çıktı.¹⁴⁶ Bu çalışmalara rağmen dil hala başka sosyal bilimlerin bir kolu halindeydi. Antropolojinin, psikolojinin hatta sosyolojinin yöntemlerini kullanıyordu. Konusu, yöntemi belirli bağımsız bir bilim olmaktan uzaktı.

20. yy. ise betimsel dilbilimin yükselişte olduğu bir yüzyıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Ferdinand de Saussure öncülüğünde oluşturulan bu okul dilbilimin kilit taşı konumundadır. Bugün dilbilimde baskın olarak kullanılan yapısalcılık bu okul tarafından ortaya atılmıştır. Yapısalcılar dili, birbiriyle iş birliği içinde olan göstergeler bütünü olarak ele almışlardır. Bu göstergesel yöntem yani semiotik yalnız dil çalışmaları için bir devrim değildir. Sembolleştirilebilen bir anlamda matematikselleştirilebilen sosyal bilimler için bir devrim niteliğindedir. Bu yöntem sosyal bilimler için objektif bilgi elde edebilme imkânı sağlamıştır. Ferdinand de Saussure yapısal dilbilim yaklaşımını oluştururken Fransız Sosyoloji geleneğinden etkilendiği ifade edilmektedir.¹⁴⁷ Ferdinand de Saussure dilbilim okullarının pek çoğunun ilham kaynağı olan bir şemsiye isimdir. O tarihsel yöntemi kullananlar gibi kendisini birkaç dille sınırlandırmamış tüm dünya dillerinde ortak olan noktalara odaklanmıştır. Bu da dil olgusunun bağımsız olarak ele alınmasının yolunu açan bir bakış açısı sağlamıştır. Dilin diğer bilim dallarından koparılarak bağımsız bir bilim dalı olmasının yolunu açmıştır. Ferdinand de Saussure etkisinde oluşmuş yeni kavramlara göz atmaya gayret edeceğiz.¹⁴⁸

2.3.2. Söz-Dil Ayırımı

Söz-dil ayrımı Ferdinand de Saussure'ün dilbilime getirdiği en önemli açılımlardandır. “Language and parole” olarak geçen bu kavramsallaştırma temelinde toplumun kullandığı dil ile bireyin kullandığı sözün birbirinden farklı olduğunu vurgular. Bu bireyden bağımsız, toplumsal ve temel nitelikli olan dili anlık bir

¹⁴⁶ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bahş fi'l-luğa*, 1990, 28.

¹⁴⁷ Parlador, “Saussure'un Yapısal Dilbilim Kuramının Sosyal Bilimler Metodolojisine Katkısı”, 16.

¹⁴⁸ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bahş fi'l-luğa*, 1990, 30.

biçimde inceler. Dil yetisinin bireysel yanı olan söz, seslenmeyi de içine alan ve fiziksel-anlık bir nitelik taşımaktadır.¹⁴⁹ Bu her ne kadar 20. yy.da Ferdinand de Saussure tarafından dillendirilmiş olsa da Arap dil geleneğinde bu ayrımın var olduğuna dair bazı kullanımlara rastlamak mümkündür. Temmâm Hassân اللغة والكلام bu iki kelimenin rastgele birbiri yerine kullanılmadığını fark etmiş ve kitabında bu örneklerle yer vermiştir.¹⁵⁰ Genel anlamda da Saussure'un anlayışını benimsemiştir. Dil ve söz ayrımı Temmâm Hassân tarafından Arap diline yeni bir bakış getirilmiştir. Klasik nahiv anlayışı fasih Arapçayı yani de Saussure'un ayrımındaki dili incelemekle yetiniyordu, söz araştırmalarda fazla yer almamaktaydı. Temmâm Hassân dili ve söz başlığı altında kuşdili, mors alfabesi gibi göstergenin çeşitlerine değinir.¹⁵¹ Dil ve söz ayrımından bahsetmekle birlikte ikisi bir bütünün iki yansıması, iki yönüdür. Dil daha soyut iken söz daha somuttur. Bu yaklaşım daha sonra doğacak kuramlar için de araştırma kapıları açmıştır. Bu başlık altında inceleyebileceğimiz bir başka ayrım da konuşma dili ve yazı dili arasında yaptığı ayrımdır. Ferdinand de Saussure ve Temmâm Hassân da aynı görüştedir, yazı dilinin gerçek dili incelemede sorun oluşturduğunu ve onun üzerini kapattığını savunur. Bazı nahivciler de yazılı dili merkeze alarak çalışmalarını yazı dili ile sınırlı tutmuşlardır. Arap Dil anlayışında günümüzde dahi konuşma dili gerekli ilgiyi görmemiştir. Ferdinand de Saussure tam da buna karşı çıkmaktadır. Dil yazılandan değil söylenenden ibarettir der. Ona göre dil, devamlı bir değişim içerisindedir ve yazı dili bu değişime ayak uyduracak kadar kıvrak değildir.¹⁵² Temmâm Hassân lehçeleri çalışmaya değer bulur ve kendisi de çalışmıştır.

Ferdinand de Saussure'un dilbilime kazandırdığı bir diğer kavram da art zamanlılık ve eş zamanlılıktır. Dilin bahsettiğimiz iki veçhesi olduğunu belirtir. Art zamanlı araştırmalar yapmanın dil çalışmalarında fayda sağlamayacağını savunur. Tarihsel ve karşılaştırmalı dilbilim dilin sürekli art zamanlı boyutu ile ilgilendiklerinden bilimsellikten uzaklaştıklarını savunur.¹⁵³

¹⁴⁹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 33.

¹⁵⁰ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 47.

¹⁵¹ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 30.

¹⁵² de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, 1976, 29.

¹⁵³ Parlador, "Saussre'un Yapısal Dilbilim Kuramının Sosyal Bilimler Metodolojisine Katkısı", 24.

2.3.3. Dil Araştırmalarında Yöntem – Dildeki Sistemlerin Çeşitliliği

Dizge kavramı Ferdinand de Saussure tarafından kazandırılmamış olsa da onun tarafından geliştirilmiştir. Ondan önce J. Harris, dili “bir eklemli sesler ya da göstergeler dizgesi” şeklinde tanımlamıştı. Bunu belirtmekle birlikte dizge, yapısalcılıkta temel kavramlardan birisi kabul edilir. Dizgenin öğelerini bağlamından kopararak ayrı ayrı ele almak onun işlevini kavramak için elverişli bir yöntem değildir. Diğer taraftan bağlamında, karşılıklı ilişkileri çerçevesinde incelendiğinde başarılı bir sonuca ulaşabilir ve anlamı ortaya çıkarabiliriz.¹⁵⁴ Odaklanmamız gereken, bağlamından kopartılmış öğeler değil aralarındaki ilişki ve onları birbirine bağlayan bağlardır. Dile iletişimde vazgeçilmezliğini kazandıran da bu dizgesidir. Bu sebeple Ferdinand de Saussure ekolünün merkezine dizgeyi yani yapıyı koydu.¹⁵⁵

Temâm Hassân da dilde yapının önemini vurgulamış, o da de Saussure gibi dil dizgesini merkeze almıştır. Şimdi bu yapıyı oluşturan öğelere ve bu öğelerin incelenmesini esas alan dilbilimin alt dallarından bahsedebiliriz. Dilden bahsettiğimizde aklımıza ilk olarak ses gelmektedir. İşlevlerine değinmeksizin yalnızca seslerin fiziksel özelliklerini inceleyen dilbilim alanına Ses bilgisi (fonetik) denir. Ses bilgisinin üç temel dalı vardır; söyleyiş ses bilgisi, dinleyiş ses bilgisi, uygulamalı ses bilgisi.¹⁵⁶ Seslerin çıkış yerleri, incelik ve kalınlıkları incelenebileceği gibi işitme ile ilgili hususlar, sesin titreşimleri de bu alanda incelenebilir. Ses bilgisinde işlevden bağımsız olan sesler işlevleriyle beraber ve yapı içerisinde inceleyen bilim dalı ses bilimi (fonoloji) oluşur.¹⁵⁷ Temâm Hassân, kitabının bir bölümü de fonolojiye ayrılmıştır. Fakat bu eserde dil, yalnızca ses bakımından incelenmez, yapı (sarf), gramer (nahiv) bakımından da incelenir. Bazı yapılar dilde doğal olarak vardır, sesler buna örnek gösterilebilir. Sesleri biz üretmeyiz yalnızca keşfederiz. Gramer kuralları ise zamanla tespit edilir ve düzenlenir. Dilciler, derledikleri dilsel verilerden bir sistem inşa ettiler. Klasik dönemde ortaya konan yöntemler günümüz araştırmacıları tarafından eleştirilmektedir, Temâm Hassân da bu dilciler arasındaydı. Bir yöntemin eleştirilmesi ve yerine başka yöntemlerin

¹⁵⁴ de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, 1998, 108-119.

¹⁵⁵ Zeynel Kıran, Ayşe Kıran, *Dilbilime Giriş* (Şeçkin Yayınları, ts.), 118.

¹⁵⁶ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), 81.

¹⁵⁷ Temâm Hassân, *Menâhicü'l-bağış fi'l-luğa*, 1990, 57.

kullanılmaya başlanması oldukça doğal bir süreçtir. Canlı bir organizma olan dilin yönteminin de canlı olması gerekmektedir. Yöntem, üzerinde çalışmaya ihtiyaç duyulan bir alandır. Yöntem ve dil bilgisi yeniden üretilmeye devam edilerek bilime de dile de en üst seviyede katkı sağlanabilir. Bu çalışmalar yapılırken ihmal edilmemesi gereken unsur yapıdır. Temmâm Hassân'a göre tüm bu parçaların yapı içerisinde sahip oldukları işlev incelenmelidir. Bu bakış açısıyla çalışmamızı ilerlettiğimizde yapının fotoğrafını ortaya çıkarabiliriz.¹⁵⁸

2.3.4. Ses Bilgisel Yöntem (Fonetik)

Fonetiğin seslerin işlevlerini dikkate almaksızın fiziksel olarak incelediğini söylemiştik. Bu konuda ayrıntıya girmeden dilsel sese yani bir bildirişimin yolu olan sese odaklanmak istiyoruz. Bir tren sesinden yahut yağmur sesinden dilsel sesleri ayıran nedir? Her ikisi de fiziksel olarak incelendiğinde benzedikleri noktalar bulunabilir. Bizim odağımız olan dilsel sesi farklı kılan işlevidir. Dilde bir şeye ses diyebilmemiz için iletişim işlevini yerine getiriyor olması gerekir. Bir iletinin ulaştırılmasında kullanılan kanal olarak ses tercih edilmiş ise buna dilsel ses deriz.¹⁵⁹

Ses bilim yani fonoloji sesin işlevlerini belirlemeyi ve dünya dillerinde bulunan ses dizgelerini açığa çıkarmayı amaçlar. Fonoloji ve fonetiğin aynı şey olmadığı konusunda fikir birliğine varılmış olsa da bu ikisi arasındaki farkların neler olduğu ile ilgili görüş ayrılığı bulunmaktadır.¹⁶⁰ Ses bilgisi daha yerel, deneysel bir nitelik taşıırken ses bilim daha evrensel bir bakış açısıyla sesin işlevine ve dizgesine (yapıya ve bu yapıda sesin sahip olduğu role) odaklanır. Farklarından bahsettikten sonra ortak nokta olan sese ve bunun çevresinde oluşmuş kavramlara geçebiliriz. Temmâm Hassân صوت، حس، جرس olmak üzere sesi üçe ayırarak incelemiştir.¹⁶¹ Sesi ayrıntılı şekilde inceler. Klasik dilciler tarafından da sesler incelenmekteydi fakat onlar sadece dilsel sesin çıkışına ve doğru kullanımına odaklanmışlardı. Fasîh Arapçanın sesleri ile ilgilenmişler halk içinde kullanılan sesleri dikkate almamışlardır. Temmâm Hassân modern dilbilimin yöntemlerini Arapça'ya

¹⁵⁸ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 58.

¹⁵⁹ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 63.

¹⁶⁰ İpek Pınar Uzun (ed.), *Kuramsal Ve Uygulamalı Ses Bilim* (Ankara: Şeçkin Yayınları, 2020), 269.

¹⁶¹ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 59.

uygulamıştır. Aynı harf farklı dillerde, lehçelerde hatta kişilerde bile farklı şekilde telaffuz edilebilmektedir. Temmâm Hassân “ت” harfinin -ستالين- تورين- تفليس - kelimelerini farklı dillerdeki telaffuz farkına örnek göstermiştir.¹⁶² Ses üretim organları ile ilgili de geniş bilgi veren Temmâm Hassân’ın eserlerinde bununla ilgili bir tablo da yer almaktadır.¹⁶³ O, ünlü ve ünsüz harfleri ayırırken esas alınan noktalarda da genel anlayıştan ayrılır, fizyolojik ve ses temelli bir ayrımı reddederek işlev temelli bir ayrım benimser.¹⁶⁴ Bu görüşü benimsemesinde onun Batı’da karşılaşmış olduğu işlevselciliğin etkisini görebiliriz.

Ses (sound, phone); “Akciğerlerden gelen havanın etkisiyle ses organlarında oluşan ve kulakla algılanan titreşim. Soyut olan sesbirimin somut ve fiziksel anlamda gerçekleştirilmesi.”¹⁶⁵ şeklinde tanımlanmaktadır. Sesin oluşmasını sağlayan kasların tek işlevi sesi oluşturmak değildir. Aynı zamanda insanın hayatta kalması için gereken kaslardır. Bu kaslar dilbilim ile anatomi ve fizyoloji gibi sağlık bilimlerinin disiplinler arası bir yaklaşımla inceleyebilecekleri bir alandır. Tüm insanlar konuşmaya yarayan sistem ve işitmeye yarayan sisteme bakıldığında eşit yaratılmışlardır. Bir insanın çıkarabileceği seslerin sayısının bir hayli fazla olduğunu tahmin etmek zor değildir. Dilsel sese baktığımızda bu geniş ses hazinesi arasından yalnızca küçük bir kısmının kullanıldığını görmekteyiz. Burada fizyoloji ile ilgili bir farklılıktan ziyade toplumun ses organlarını kullanma biçimimize etkisini görebiliriz. Dünyanın hiçbir yerinde tüm sesleri içeren bir dil bulunmamaktadır. Her dilin kendine has bir ses kullanımı ve ses aralığı vardır. Organlarımız aynı olsa da her bölgede ses organları konuşulan dilin niteliğine göre eğitilir. Başka bir dilde daha önce fazla kullanılmayan kısımları yahut aynı ses çıkış yerlerinin farklı biçimde kullanılması gerektiğinde kişi zorlanır.¹⁶⁶ Yalnız diller arasında değil aynı dilin lehçeleri arasında da ses kullanımları ile ilgili farklılıklara rastlamak mümkündür. Lehçebilim çalışmalarının arasında bu farklılıklar da yer almaktadır.¹⁶⁷ Temmâm

¹⁶² Temmâm Hassân, *Menâhicü’l-baḥş fi’l-luğa*, 1990, 69.

¹⁶³ Bk. Temmâm Hassân, *Menâhicü’l-baḥş fi’l-luğa*, 1990, 64.

¹⁶⁴ Temmâm Hassân, *Menâhicü’l-baḥş fi’l-luğa*, 1990, 113.

¹⁶⁵ İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*.

¹⁶⁶ İpek Pınar Uzun (ed.), *Kuramsal ve Uygulamalı Sesbilim* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2020), 272.

¹⁶⁷ Temmâm Hassân, *Menâhicü’l-baḥş fi’l-luğa*, 1990, 66.

Hassân da lehçebilim çalışmalarına önem vermiştir. Yüksek Lisans tezinde Mısır'ın Kernel Lehçesini, doktora tezinde altı ay kalarak gözlemlediği Yemen'in Aden Lehçesini çalışmıştır.¹⁶⁸ Yeni dilbilim yöntemlerini uygulamıştır, incelemiş olduğumuz eserinde de bu yöntemlere ve elde ettiği verilere sık sık yer vermiştir.

Diller üzerinde çalışırken esas almamız gereken temel öğeler seslerdir. Sesleri dili kullananadan bizzat dinlemeliyiz. Bu bir betimleme çalışması olacaktır. Seslerin konuşanın bizzat ağzından dinleyerek alma yöntemi klasik dönem dilcileri tarafından da kullanılmıştır. Bugün bunu betimsel dilbilim yaklaşımları ile incelememiz gerekmektedir. Böyle bir gözlem yapmak isteyen araştırmacı öncelikle belli bir tabloyu esas alarak araştırmasını yapacaktır. Temmâm Hassân alan çalışmasının önemini vurgulayarak araştırmacının veri toplarken konuşmacıya müdahale etmemesi gerektiğini söyler. Konuşmacı kendini doğru konuşmaya zorlamamalı sadece konuşageldiği gibi konuşmalıdır. Bunun için katılımcıya yöneltilen soruların özenli seçilmesi gerekmektedir. Onu tedirgin edecek sorulardan yahut teknik terimlerle dolu anlaşılmasız sorulardan uzak durulmalıdır.¹⁶⁹ Konuşmacıya neyi incelediğinizi söylemek hatta “Burada sesli harf mi var, sessiz harf mi?” diye sormak bile konuşmacının dikkatini dağıtarak bizim peşinde olduğumuz esas sesin ortaya çıkmasına engel olacaktır. Temmâm Hassân'a göre en sağlıklı yöntem konuşmacıya kelimeyi yazıp okuması sağlanmalı böylece o kelimeyi başka bir söyleyişten etkilenmeden ilk defa ondan duyma imkânımız olsun.¹⁷⁰ Gözlem esnasında kayıt cihazları yardımıyla kayıt almak eğer doğallığı bozmayacaksa araştırmacının işini kolaylaştırır. Dilin ve dudakların hareketi gibi görsel öğeleri gözlemleyen araştırmacı ses, vurgu, nağme gibi işitsel öğeleri ses kayıt cihazıyla kaydedebilir.¹⁷¹ Bu cihaz tekrar tekrar dinleme imkânı sağladığından gözlem esnasında kaçırılabilir ayrıntıların da çalışmaya dâhil olmasına yardımcı olur. Bu tür kayıt cihazlarında yaşanabilecek teknik sapmalar da araştırmacının zihninin bir köşesinde durmalıdır. Örneğin bazı kayıt cihazları sesi olduğundan daha ince kaydedebilmektedir.

¹⁶⁸ Durmuş, “Temmâm Hassân”.

¹⁶⁹ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 69.

¹⁷⁰ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 70.

¹⁷¹ Temmâm Hassân'ın araştırmalarını yaptığı dönemde görüntülü kayıt cihazları yaygın değildi. Bu sebeple kitabında sesli kayıt cihazlarını öne çıkarttı. Günümüzde görüntülü kayıt almak hem kolay hem de maliyetsizdir. Bu kayıt yöntemleri ile kasların hareketi, dil hatta ses tellerinin hareketlerini bile gözlemek mümkündür.

Temmmâm Hassân ses kaydında net duyulmayan yerler için de muhakkak tekrar katılımcılarla çalışılması gerektiğini söyler zira bizim peşinde koştuğumuz konuşmacının ağzından çıkan sestir.¹⁷² Araştırmacının kayıttan önce titiz bir hazırlık yapması gözleminin daha iyi sonuç vermesini sağlar. Telaffuzunda farklılık olabilecek kelimeler listelenmeli, kayıt süreci planlanıp tahmini bir senaryo oluşturulmalı, konuşma anında ortaya çıkacak doğaçlama anlatılar ile birlikte kayıt tamamlanmalıdır. Araştırmacı bu kayıt içerisinde belli seçkiler yaparak çalışmasına başlayabilir. Maliyetinin düşük olması, kolay bir kullanımının olması sayesinde ses kayıt cihazları en yaygın bilgi toplama aracıdır.¹⁷³ Temmmâm Hassân'ın yukarıda bahsettiği araştırma süreci modern dilbilim yöntemlerinin bir uygulamasından daha ayrı bir öneme sahiptir. Günlük hayatta iki kişi arasında geçen gündelik bir sohbetin, bir köyde kullanılan bir söyleyişin dil araştırmalarına konu olması Arapça için yaygın bir durum değildi. Temmmâm Hassân dil çalışmalarını fasih Arapça sınırından kurtarmış ve lehçeleri, Saussure'un söz dediği o anlık dışı durumlarını da dil araştırmasının konusu haline getirmiştir. Zira klasik anlayışta lehçeler fasih Arapça ile karşılaştırmak amacıyla incelenmiş ve hatalı kullanım kabul edilmiştir. Temmmâm Hassân'ın getirmiş olduğu yenilik lehçelerin hatalı kullanım olmadığı bizzat yaşayan dilin kendisi olduğu anlayışıdır.¹⁷⁴

2.3.4.1. Palatografi

Temmmâm Hassân'ın kitabında yer verdiği ve dil araştırmalarında kullanılabilecek yöntem ve tekniklerden birisi de palatografidir. Bunu kendisi lehçe çalışmalarında kullanmış ve kitabında palatogramlara geniş yer vermiştir. Yüksek lisans tezinde Kernel Lehçesi'nin, doktora tezi olarak Aden Lehçesi'nin fonetiğini, ses değişimi ve dönüşümlerini incelemiştir. Bu incelemelerinde kitabında da bahsettiği Batılı yöntem ve tekniklerden yararlanmıştır.¹⁷⁵

Yapay damak tekniği ismiyle de anılan palatografi seslerin çıkışı esnasında ağzın hangi bölümlerinin işlevsel olduğunu belirlemek için oluşturulmuş bir tekniktir. Basit formunda boya, yağ, kömür, kakao tozu gibi maddelerin karışımından

¹⁷² Temmmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 71.

¹⁷³ Temmmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 72.

¹⁷⁴ Temmmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 32.

¹⁷⁵ Durmuş, "Temmmâm Hassân".

elde edilen bir maddenin konuşucunun ağzına yerleştirilmesi ve bazı seçilmiş kelimeleri telaffuz etmesi istenir. Telaffuz sonrası ağzın kullanılan bölümlerinde bir renk değişikliği meydana gelir. Araştırmacı da bu resme bakarak sesler hakkında bilgi toplar. Bu saha çalışması dilbilimciler tarafından kullanılmıştır. Özellikle kaybolma tehlikesi altında olan doğal dillerin seslerini koruması amaçlanmıştır. Bir ayna ve bir video kayıt cihazıyla damak ve dil hareketleri kayıt altına alınabilir.¹⁷⁶ Bu yöntemle pek çok dilin kaybolma tehlikesiyle yüz yüze olan sesleri kayıt altına alınmıştır. Bu yöntemi uygulayan araştırmacının iyi hazırlanması gerekir. Seçilen kelimeler araştırmaya katkı sağlayacak derecede ayırım içeriyor olmalıdır. Aynı zamanda araştırmaya katılacak kişileri acele ile seçmemeli onları normal hayatlarında da gözlemlemelidir. Temmâm Hassân kendisi de yüksek lisans tezi için bu yöntemlerden yararlanmıştı. Kendi memleketinin ses özelliklerini incelemesi araştırmasının doğal dile yakın olmasını sağlamıştır. Altı ay kaldığı Yemen’de dili kullanıcıları içerisinde gözlemlemiştir. Araştırma esnasında palatografik görüntüyü etkileyecek burun çekme, öksürme gibi durumların olmamasına dikkat etmelidir. Böyle bir durumda görüntü yeniden alınmalıdır. Kullanılan maddelerin hem katılımcının sağlığına hem de araştırmanın tutarlılığına uygun olarak seçilmesi gerekmektedir. Palatografi büyük kolaylıklar sağlasa da her yöntem gibi bazı eksiklikleri vardır. Bu yöntemde odaklanılan alan, dil ve damaktır. Kuvvetli sesler rahatça görüntülenebilirken dile damağa hafif baskı yapan hatta bazen hiç damağa baskı yapmadan çıkan sesler yeterince görüntülenememektedir. Araştırmacı bu gözlemleri yaparken palatogramla yetinmemeli kendi duyu organlarını etkin bir şekilde kullanmaya özen göstermelidir, zira ses kulağın işittiğidir.¹⁷⁷ Temmâm Hassân’ı klasik dilcilerden ayıran noktalardan birisi de yeni bilgi toplama araçlarını Arap diline uygulaması olmuştur. Akademik çalışmalarına lehçe bilim ile başlaması palatogram gibi görüntüleme metotlarını yakından tanınmasına fırsat vermiştir. Temmâm Hassân’ın araştırmalarını yaptığı zamanda eski yöntemler yaygındı. Günümüzde modern palatogram olarak adlandırabileceğimiz elektropalatografi daha yaygın kullanılmaktadır.

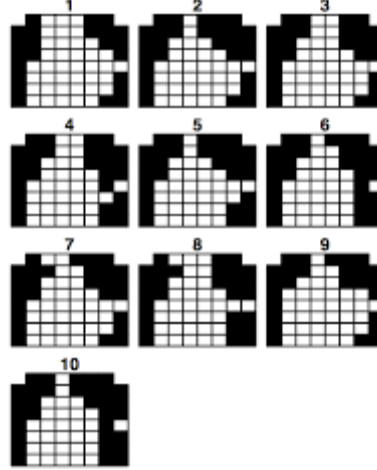
¹⁷⁶ “Static Palatography” (Erişim 22 Mart 2022).

¹⁷⁷ Temmâm Hassân, *Menâhicü’l-baḥş fi’l-luğa*, 1990, 73-79.

Elektropalatografi klasik palatografiden daha gelişmiş bir yöntemdir. Özel hazırlanan ve elektrotlarla kaplı bir yapay damak konuşmacının ağzına yerleştirilir. Dil ile sert damak her temas ettiğinde bu elektrotlardan gelen sinyaller bir cihaza aktarılır ve konuşma esnasında anlık Şekiller oluşturulur. Bu yöntem fonetik çalışmalarında kullanılabildiği gibi söyleyiş ses bilgisinde, konuşma sağaltımlarında da kullanılabilmektedir. Klasik yöntemden daha maliyetli ve az bulunur olan bu cihazların sağlayıcıları Amerika ve İngiltere’de yer alan firmalardır ve sadece üç merkezde üretim yapmaktadırlar.¹⁷⁸

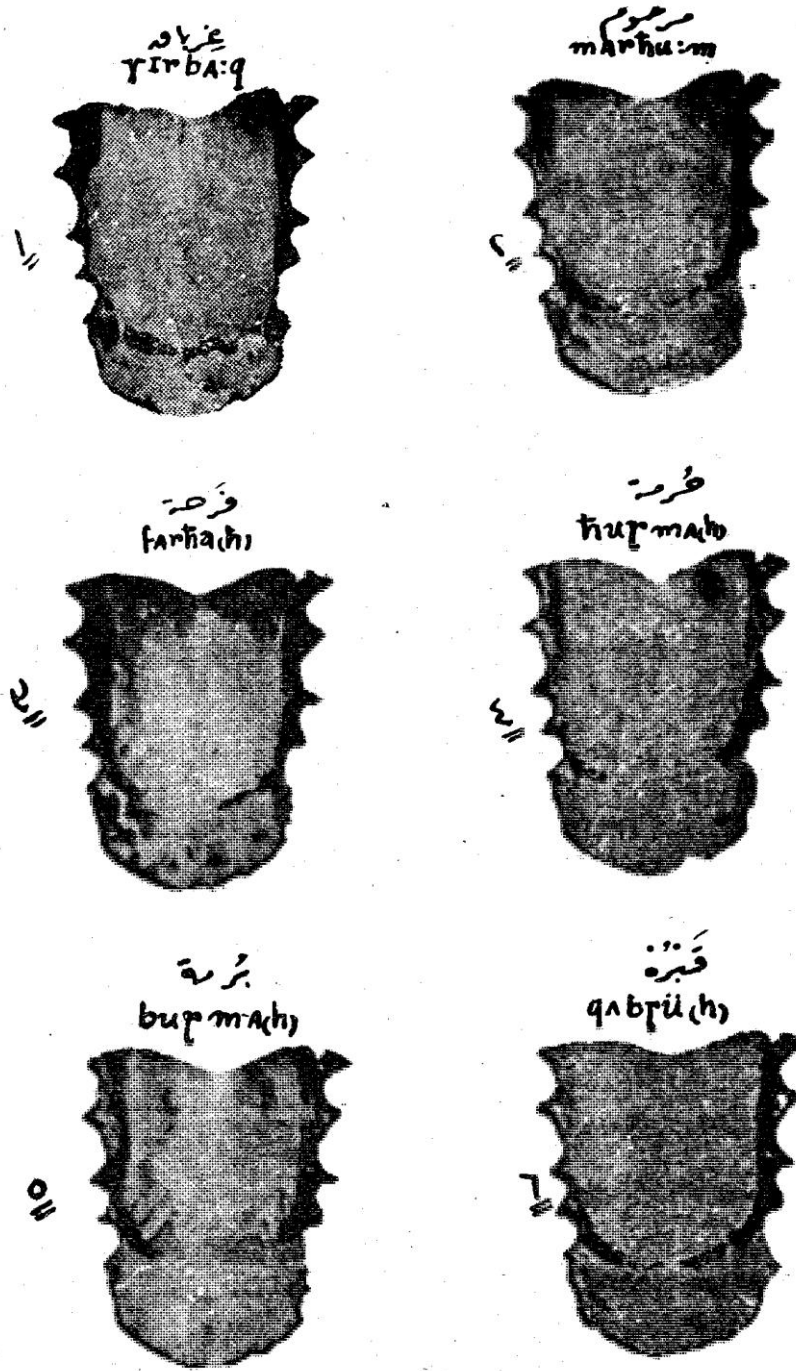

Şekil 1. Modern palatogram cihazı

Şekil 2. Modern bir palatogram çıktısı

¹⁷⁸ “Electropalatography”, *Wikipedia*, 20 Şubat 2022.

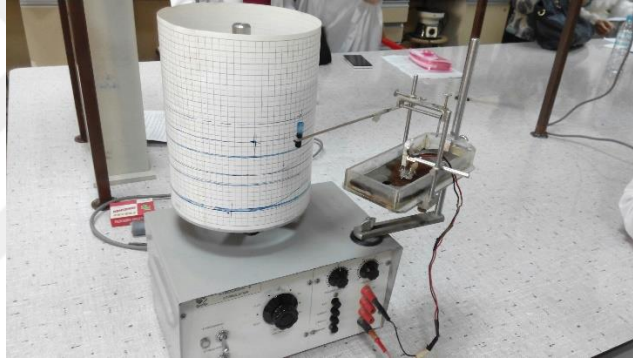
179

Şekil 3. Geleneksel bir palatogram çıktısı

¹⁷⁹ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luġa*, 1990, 75.
56

2.3.4.2. Kimografi

Patalografi ile birlikte zikretmemiz gereken bir başka teknik de kimografidir. Fizyoloji araştırmalarında kullanılmak üzere ortaya çıkmış bir ölçüm cihazıdır. Geçmişte kullanılan kimografi cihazları geliştirilmiş ve daha kolay kullanılır hale gelmiştir. Doğrusal bir çizginin zamanı temsil ettiği ve grafiklerle ses dalgalarının temsil edildiği bir cihazdır. Temel olarak, hareket veya basınç gibi fenomenlerin algılanan değişikliklerini kaydeden bir kalemin ileri geri hareket ettiği bir kâğıt yaprağına sarılmış döner bir tamburdan oluşur. Dilbilimde kelimeler söylenirken ortaya çıkan frekansların kaydedilmesinde kullanılır. Elimize net ve daha zahmetsiz şekilde verilerin ulaşmasını sağlayan bu aletle birlikte vurgu ve sesin tonu da tespit edilebilmektedir. Diğer yöntemde elde edemediğimiz açıklık, akışkanlık gibi harflerin özelliklerini bu yöntemde tespit edebiliriz.¹⁸⁰

Şekil 4. Tıpta kullanılan bir kimograf

2.3.4.3. Radyografi

Radyografi röntgenle görüntüleme olarak da adlandırılabilir. Röntgen genelde tıp alanında kullanılan bir görüntüleme tekniğidir. Bu tekniğin dilbilimde kullanılması biraz zordur zira dil bir süreç içerisinde meydana gelir. Röntgen ise dondurulmuş bir anın resmini çıkarır, dinamiklikten uzaktır. Yine de dil çalışmalarında yardımcı olabilecek teknikler arasındadır. Mesela konuşmacının seçtiğimiz kelimeleri telaffuz etmesini isteriz ve bu telaffuz esnasında konuşma sistemine dair tüm bölgeyi görüntüleriz. O zaman işte elimize kapsamlı bir veri geçer. Diğer teknikler ile yapılan araştırmalarla da birleştirilerek sesi, vurguyu,

¹⁸⁰ Temmâm Hassân, *Menâhicü 'l-baḥş fi 'l-luġa*, 1990, 80-83.

tonlamayı, telaffuzu ve daha pek çok olgunun nasıl gerçekleştiğini tespit edebiliriz.¹⁸¹ Günümüzde iç organların ve kasların hareketlerini ayrıntılı olarak görüntüleyebileceğimiz MRI, ultrason ve tomografi cihazları yaygın olarak kullanılmaktadır. Temmâm Hassân incelemiş olduğumuz bu kitabında da pek çok röntgen görüntüsüne yer verir. Palatogramlar ve kimogram çıktılarının yanı sıra ulaşılması daha kolay olan röntgen görüntülerinin dilbilim sahasında kullanılması araştırmacılar için kolaylık sağlamaktadır. Arap dili alanında ufuk açıcı, yenilikçi çalışmalara örnek gösterilebilir.

Şekil 5. Temmâm Hassân tarafından kullanılmış bir radyografi çıktısı

¹⁸¹ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luġa*, 1990, 84.

2.3.5. Ses Bilimsel Yöntem (Fonoloji)

Fonoloji en kısa ifade ile fonemleri (ses birimleri) inceleyen bilimdir. Fonemler ise dilde anlam değişikliği oluşturabilecek en küçük birimlere denir. Bununla da kalmaz ses bilimsel araştırmaları, ses dizgelerini inceler. Ses birimlerinin karşıtlıklarını ve birbirinden ayırt edici olan özelliklerini açığa çıkarıp tüm dünya dillerinin ses dizgelerinin fotoğrafını çıkarmaya çalışır. Fonetik ile arasındaki farkı ortaya koyan iki nokta, fonetikte seslerin mekanik özellikleri ile ilgilenmekle yetinilirken fonolojide seslerin dilsel yapı içerisindeki konumları ve iletişim işlevleri dikkate alınır.¹⁸²

Ses bilgisine başlamadan evvel bazı kavramlara açıklık getirmenin faydalı olacağını düşünüyoruz. İngilizcede “noise” (gürültü) kelimesinin Arapçada karşılığı جرس’tir ve titreşimden yoksun bir sestir. Bir nesnenin yere düşmesi ile ortaya çıkan sesler buna örnek gösterilebilir. Diğer İngilizcede “voice” olan, Türkçede “ötüm” olarak karşılık bulan kavramın karşılığını Temmâm Hassân حس olarak belirlemiştir. Genellikle insanların konuşma organları vasıtasıyla çıkartıp, dil içerisinde kullandıkları seslere denir. Son olarak işaret edeceğimiz kelime “sound” sözcüğünün karşılığı olan “sesletim”, صوت kavramıdır. Canlı yahut cansız bütün nesnelerden çıkan sesleri kapsar. Belli özelliklere sahip olması beklenir. Bunlar; perde, ses yüksekliği ve ses tınısıdır.¹⁸³ Sesli harfler ile sessiz harflerin ayrılmasında fonetik yöntem kullanılabileceği gibi fonolojik yöntem de kullanılabilir. Tarih boyunca harflerin doğru kullanımı ve yanlış kullanımı birbirinden ayrılmaya çalışılmıştır. Bu ayrımı yaparken bazen fizyoloji, bazen fonetik bazen hem fizyoloji hem fonetik bazen de işlev esas alınmıştır. Görüleceği üzere bu esasların tamamı farklı bilimlerden elde edilmiştir. Fonolojinin kullandığı yöntem sonuncu yani işleve dayanmaktadır. Seslerin dilsel yapı içerisindeki işlevlerinin dikkate alınarak incelenmesidir. Harflerin doğru veya yanlış telaffuzunda esas alınan ölçütler farklı olmuştur. Kimisi; hava yolunun daralması sonucu, hava çıkışı ile ilgili kusurlar hataya neden olmaktadır, gırtlak ikincil bir öneme sahiptir demiştir. Trubetskoy ise ağzın açıklığını merkeze koymuştur. Yine Vendryes da ağzın açıklığından

¹⁸² Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 111.

¹⁸³ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 60.

bahsetmiştir. Buraya kadar sıralamış olduğumuz yöntemlerin tamamı doğru ve yanlış oluşturduğu şeyin fizyolojik bir şey olduğunu savunmaktaydılar. Evet, fizyolojik yaklaşım bize belli başlı veriler sağlasa da dilin ve seslerin soyut olan işlevini ve aralarındaki iş birliğini göz ardı etmektedir. Dil yalnız telaffuz biçimine indirgenemeyecek derecede geniş, gelişmiş ve soyutlaşarak karmaşıklaşmış bir sistemdir.¹⁸⁴ Palatografi ve diğer görüntüleme usulleri bize yüzeysel belli veriler sunuyor olsa da araştırmamızın pratik amaçlarına uygun olmamaktadır. Peki, bu fizyolojik yöntemlerin dilin esasını ortaya çıkartmaktan uzak olduğunu ve dilbilimsel bir yöntem olmadığını söylediğimize göre elimizde yönteme dair ne kalmıştır. Ferdinand de Saussure fonolojiyi nasıl ele almıştır ve ne gibi kavramları ses bilime kazandırmıştır onu inceleyelim. Ona göre dil;

“Oluşturulan seslerden kulağın algıladığı işitim izlenimleridir. Buradan şuna ulaşabiliriz; dili sese indirgeyemeyeceğimiz gibi sesi de ağız eklemlerinden ayıramayız. Ama biz burada sesin yalın bir olgu olduğunu varsayalım. Dil yetisini oluşturanın ses olup olmadığını sorduğumuzda cevabımız hayır olacaktır. Ses yalnızca düşüncenin aracıdır, tek başına varlık sahibi değildir.”¹⁸⁵

Temam Hassân’a göre Her dilin kendine has bir ses sistemi ve bu ses sistemine uygun oluşturulan bir harf sistemi vardır. Harfleri sınıflandırıp sesli ve sessiz harfleri birbirinden ayırmadan önce o dilin sarf bilgisine de vakıf olmalıyız böylece hatadan korunmuş oluruz.¹⁸⁶

Arapçada harf kavramının yazıda seslerin simgeleri, Kur’an-ı Kerim ile ilgili “yedi harf” kavramı, matbaacılıkta kullanılan punto gibi farklı anlamları karşımıza çıkmaktadır. Biz araştırmalarımızda ilk anlamını esas alarak harflerden bahsedeceğiz. Arapça harfler ikiye ayrılır; sessiz (sahih) harfler ve sesli (illet) harfler. Sessiz harfler yirmi sekiz hece harfidir. Sesli (illet) harfler ise fetha, kesre, zamme, med ve kasır harfleri şeklinde sıralanabilir.¹⁸⁷ Bunların ayrıntılarına girmeyeceğiz. Harfleri incelerken üzerinde durmamız gereken iki başlığın yapı ve işlev olduğuna

¹⁸⁴ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 114.

¹⁸⁵ de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, 1998, 67.

¹⁸⁶ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 121.

¹⁸⁷ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 120.

sesli ve sessiz harf ayrımında esas alınması gereken noktanın da yine işlev olduğuna değinmekle yetineceğiz.¹⁸⁸

2.3.5.1. Fonem Görüşü

Sesbirim (phoneme) sözlükte; “bir dilin ses dizgesinin en küçük birimi, anlam ayırt edici en küçük birim”¹⁸⁹ olarak tanımlanmaktadır. Harfler söz konusu olduğunda dilbilimci, harfleri belli kıstaslara göre sınıflandırıp birbirinden ayırabilir yahut bazı harflerin benzer niteliklerini tespit ederek aynı kategori altında toplayabilir. Bunlar tamamen araştırmacının kendi çabası sonucunda ulaştığı kanılardır. Esasında dilde aynı harf bile farklı kelimelerde, farklı durumlarda değişik telaffuz edilmektedir. Buradan hareketle kelimeyi oluşturan harfler de bir ses ailesi gibi düşünülmelidir. Birbirleri ile irtibatlıdır ve kelime içinde üstlendikleri belli roller vardır. Bazı sesler kelimede baskın olur, bazı sesler sözcüğün ağırlıklı esasını oluşturur. Temmâm Hassân’a göre sessel ögenin tercihte öncelik sahibi olmasını sağlayan etkenler şunlardır;¹⁹⁰ bu öge geri kalan ögelerden daha yaygın bir kullanıma sahiptir, yahut bu öge bağlama daha uygundur veya diğer ögeler arasında bağlayıcı özelliğe sahiptir. Bu saydığımız özelliklerden ötürü tercih edilen ögeye birincil öge denirken diğer ögelere ikincil ögeler denmektedir. Temmâm Hassân’ın sıralamış olduğu bu özelliklere baktığımızda onun yapı ve işlevi öne çıkarttığını söyleyebiliriz.

Arap dilinde heceler üzerine yapılan çalışmalarda altı tane hece birleşimi belirlenmiştir. Her hecede bir sesli harf bulunurken bir yahut iki sessiz harf bulunabilir. Bu birleşimler rastgele meydana gelmemektedir. Temmâm Hassân Arap dilinde bazı hece birleşimleri tespit etmiştir. Ünsüzler ص, kısa ünlüler ع, uzun ünlüler de ع ع harfleri ile formüle edilmiştir. Şu altı birleşim ortaya konmuştur:¹⁹¹

1-Kısa ünlü-Ünsüz (ع ص)

2-Ünsüz-Kısa Ünlü (ص ع)

3-Ünsüz-Kısa Ünlü-Ünsüz (ص ع ص)

¹⁸⁸ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 123.

¹⁸⁹ İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*.

¹⁹⁰ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 126.

¹⁹¹ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 132-133.

4-Ünsüz- Uzun Ünlü (ص ع ع)

5-Ünsüz-Uzun Ünlü-Ünsüz (ص ع ع ص)

6-Ünsüz-Kısa Ünlü-Ünsüz-Ünsüz (ص ع ص ص)

Temmmâm Hassân'a göre araştırmacı, bu harfler zaten var olan harflerdi diyerek hecelerin birleşimlerini etkileyen faktörleri göz ardı ederse araştırmasını eksik yapmış olur.¹⁹² Bundan dolayı, yapıda ve anlamda meydana gelebilecek değişiklikleri gözden geçirir. Bu sebeple heceler incelenirken bağlam da göz önünde bulundurulmalıdır. Harfler arasındaki ses uyumu, nahiv ve sarf kuralları da bu birleşimleri etkilemektedir. Harflerin bir araya gelmesinde etkili olan bir diğer faktör seslerin çıkış yeridir. Klasik dil çalışmalarında sıkça işaret edilen bir kaideye göre çıkış yerleri birbirine yakın olan harfler birbiri içerisine geçebilirken çıkış yerleri birbirinde uzak olan harfler ayrı ayrı okunur. Bu kuralda hareket edilen temel nokta söyleyiş kolaylığının sağlanmasıdır.¹⁹³ İnsanoğlu çok sayıda ses çıkarabilecek bir fizyonomiye sahip olduğu halde diller bu seslerin belli bir kısmını kullanmakla yetinirler. Bu işleme fonetik göstergelerin belirlenmesi denir. Daha açık ifade edilirse; mümkün olan tüm fonetik göstergeler arasından bazılarının seçilmesidir.¹⁹⁴ Bu yalnızca dilbilimde değil müzikte de yapılır. Sesleri çeşitli semboller ile ifade edebiliriz. Duraksamalar, vurgu, senkop, uzatmalar bu semboller ile belirtilebilir. Bu şekilde oluşturulmuş alfabelere de ses abecesi (phonetic alphabet) denir.¹⁹⁵

Vurgu (النبر) Arap dilinde Temmmâm Hassân'ın ele aldığı konulardan birisidir. En sade biçimde ifade etmek gerekirse kelimedeki bir ögenin baskılı söylenmesidir.¹⁹⁶ Bu vurgu sarf açısından olabileceği gibi anlamsal bir vurgu da olabilir. Sarf açısından vurguya baktığımızda bunu biçimsel olarak fark edebiliriz. Anlamsal vurgu ise anlamı kuvvetlendirmek adına ya kelimenin daha baskılı söylenmesi yahut başka bir kelime ile anlamın desteklenmesidir. İlk tür vurgu biçim bilimsel bir olgudur ve bunu tespit etmek daha kolaydır. Ses bilimi ve ses bilgisi çalışmaları bu tür vurguyu tespit

¹⁹² Temmmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luḡa*, 1990, 131.

¹⁹³ Temmmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luḡa*, 1990, 137.

¹⁹⁴ Gösterge tablosu hakkında ayrıntı için bakınız. "Ferdinand de Saussure, from Course in General Linguistics" (Erişim 19 Temmuz 2022).

¹⁹⁵ Temmmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luḡa*, 1990, 140-145.

¹⁹⁶ Yıldırım, "Arap Dilinde 'Nebr' (Vurgu)" 18 (2003), 166.

etmekte oldukça yararlıdırlar. Fakat anlamsal vurguya geldiğimizde elimizde bu kadar kesin veriler bulunmamaktadır. Anlamsal vurgular genelde kulaktan işitilerek nesilden nesile aktarılır. Her lehçenin, hatta Kur'an-ı Kerim'in dahi kendine has vurgu esasları vardır.¹⁹⁷ Vurgu kaidelerini belirlerken modern dilbilim araştırma yöntemlerinden palatografyadan yararlanılabilir. Temmâm Hassân da ses bilim ve ses bilgisi başlığı altında yaptığı çalışmalarında palatogram görüntülerine sıkça yer vermiştir. Arap dili çalışmalarında temel kitaplarından birisi olarak kabul edilmesinde taşıdığı bu ilerlemeci bakış açısının ve bilim adamı hassasiyetlerine sahip olmasının etkili olduğu kanaatindeyiz. Bugün yaptığımız çalışmalarda elimizde olan son yöntemleri kullanmalı ve yeni yöntemler üzerine çalışmalıyız. Türkçe yayınlanmış dilbilim çalışmalarında bu tür eksiklikler görülebilmektedir. Bu alanda daha fazla çalışmak ve eser üretmek ülkemiz dilbilim çalışmalarının ilerlemesinde büyük katkılar sağlayacaktır.

Nebr yani vurgu ile birlikte anılması gereken bir başka kavram da tonlamadır. Sözlükte ton: “Ses oluşumunda titreşim sayısının az ya da çok oluşu. Titreşim arttıkça ton yükselir; ton sesin yüksekliği ya da düşüklüğü, tizliği ya da pesliğidir; titrem, perde değişimidir.”¹⁹⁸ şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ton bilim, ton türlerini ve işlevlerini inceleyen ses bilimin alt dalına verilen isimdir. Her dilde tonlama aynı derecede kullanılmaz. Yazım sistemi, gramer, yazım işaretleri, i'rab sisteminin kullanılıyor olması tonlamanın işgal edeceği yeri etkileyen unsurlardır. Arap dili söz konusu olduğunda anlam belirlemede tonlama, üzerinde fazla durulmamış bir etkidir. Temmâm Hassân tonlamanın anlamı ortaya çıkartmaktaki gücünün farkına varmış ve bunu ortaya çıkartmaya çalışmıştır. Ögeler sarf, nahiv, tertip ve i'rap açısından eşit olduğunda anlamı ayırt eden tonlama olur. Çince gibi anlamın tonlamayla sıkı irtibatlı olduğu dillerin aksine Arap dilinde tonlamanın anlamsal delaleti sınırlıdır.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 160-164.

¹⁹⁸ İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*.

¹⁹⁹ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 165.

2. 3. 6. Biçimbilimsel Yöntem

Biçimbilim; bir dilin dil bilgisinde, o dilin sözcükbirimlerinin ve sözcük-biçimlerinin oluşum süreçlerini, biçimbirimlerin bu süreçteki kuruluşlarını inceleyen dilbilimin alt dalı, morphology.²⁰⁰ Geleneksel dil bilgisinde sarf yani biçimbilim dil incelemelerinin Ses bilgisi ile birlikte temel inceleme konularından olmuştur. Arapçanın çekimli bir dil olması Arapça biçim bilimsel araştırmaların önemini arttırmıştır. Modern biçim bilim yeni tanımlar, sınıflamalar getirmiş ve ölçütler belirlemiştir. Biçim bilim yalnızca biçime odaklanmakla yetinmez biçim değişimlerinin anlama etkilerini de inceler. Çekim, çoğulluk-tekillik, müenneslik-müzekkerlik gibi morfeimler biçim bilimin inceleme konusudur. Morfem Temmâm Hassân'a göre cümleyi oluşturan öğeleri bir araya getiren biçimsel unsurdur. Ona göre cümle semantimatlardan yani anlamı barındıran ifadelerden ve onları birbirine bağlayan morfeimlerden meydana gelir. Bâb ise içine çok sayıda ifadenin dâhil olduğu bir kavramdır. Alamet ise konuşma esnasında ortaya çıkıp morfemi gösteren unsur olarak tanımlanabilir. Biçimbirimler bağımlı olabileceği gibi bağımsız da olabilirler. Dillerde çekimler bölümlenebilir şekilde yapılabildiği gibi bölümlenemeyen şekilde de yapılabilir. Türkçedeki fiil çekimleri bölümlenebilir iken Arapçada genelde bölümlenemez. Mesela Arapçada düzenli çoğullar bölümlenebilir iken düzensiz çoğullar bölümlenemeyen biçimbirimlere örnek gösterilebilir.²⁰¹

Türeme yahut türetme olarak çevirebileceğimiz iştikak düşüncesinin temelinde şu iki görüş yatmaktadır. Birincisi; Arapçada kelimelerin çoğu ف ع ل harfleri ile formüle edilen üçlü bir köke sahip olduğu varsayılır. Her kelimenin kökü bu düzene uygundur. İkincisi; Arapça kelimeler ve çekimler sîga denilen vezinlere uygun olmalıdır. Arap dilcilerin genel kabulüne göre tüm kelimeler bir kökten türemiştir. Tarihte dil ekolleri arasında bu aslın ne olduğuna dair farklı görüşler ortaya konmuştur. Kûfe ekolüne göre asıl olan fiildir ve mastar fiilden türetilmiştir. Basra ekolüne göre de kelimelerin aslı mastardır fiil dâhil tüm kelimeler bu mastardan türetilmiştir. Temmâm Hassân kendi görüşünü belirtmeden önce bu iki mezhebin görüşünü sıralar ve ikisinin de bilimsellikten uzak olduğunu ileri sürer.

²⁰⁰ İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*.

²⁰¹ Temmâm Hassân, *Menâhicü 'l-baḥş fi 'l-luğa*, 1990, 170-173.

Onun tercih ettiği görüş bütün kelimelerin asıl olduğu görüşüdür. Tüm kelimeler ona göre müştaktır, başka türlü bir asıl arama çabası faydasızdır.²⁰²

Arapça, Türkçeden ve daha pek çok dilden farklı olarak hem baştan (صُدُور - prefixes), hem ortadan (أَحْشَاء - infixes) hem de sondan (أَعْجَاز - suffixes) ek alır. Bu da onun daha çeşitli türetme imkânına sahip olması demektir. Ekler bize geniş araştırma alanı veren bir bahistir. Klasik dil çalışmalarında çekimlerde kullanılan eklerin anlamı değiştirdiği kabul ediliyordu. Temmâm Hassân'ın bakış açısına göre anlam değişimi bir harfe indirgenmemelidir. Anlam sîganın tamamına yayılmış haldedir.²⁰³ Yine klasik nahiv geleneğinde ekler belirlenmiş ve bu harfler dışında kalan tüm harfler kelimenin asıl harfi kabul edilmişti. Temmâm Hassân bu yaklaşımın yeni kelimeler türetmede kısıtlayıcı olduğunu öne sürerek bütün harflerin zait harf kabul edilmesi gerektiğini savunur.²⁰⁴ Bu kendisinin morfem görüşüyle çelişkili görünse de temelde birbirini iptal etmezler. Temmâm Hassân eklerin anlama etki edebileceğini reddetmez. O, tüm değişimin bir eke indirgenmesini doğru bulmaz. Aynı ekin aynı kalıbın bağlama ve vurguya göre farklı anlamlara gelmesi bize bunu gösterir.

2.3.7. Söz Dizimsel Yöntem

Nahiv yani söz dizimi (syntax) bir dilin işleyişindeki kurallar bilgisidir. Arapça söz konusu olduğunda nahiv, söz dizimi ve i'rab kuralları ile ilgilenen bir bilim dalıdır. Arap dili geleneğinde nahiv, dil bilgisinin de karşılığı olarak kullanılmıştır.²⁰⁵ Temmâm Hassân nahvin gramere karşılık olarak kullanılmasını da eleştirmektedir.²⁰⁶ Nahvin ana konularından olan i'rab, Arap dilinde büyük önem taşımaktadır. Zira i'rab ile işlevsel anlam arasında kuvvetli bir bağ vardır. Bununla birlikte i'rab her şey değildir. Temmâm Hassân'a göre i'rabı anlamın yegâne belirleyicisi kabul eden yaklaşım hatalıdır. Buna delil olarak tüm nahiv kurallarına

²⁰² Tekin, *Temmâm Hassân ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri*, 127.

²⁰³ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bahş fi'l-luğa*, 1990, 186.

²⁰⁴ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bahş fi'l-luğa*, 1990, 187.

²⁰⁵ İsmail Durmuş, "Nahiv".

²⁰⁶ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bahş fi'l-luğa*, 1990, 189.

uygun fakat hiçbir anlam ifade etmeyen cümlelerin kurulabileceğini söyler, anlamın nahve indirgenemeyeceğini kanıtlayan şu meşhur örneği verir:²⁰⁷

"حنكف المستعص بسقاحته في الكمظ فعند الترآن تعنيدا خسيلا، فلما اصطقف الترآن، وتحنكف شقله المستعص بحشله فانحكر سحيلا سحيلا حتى حزب"

Temmmâm Hassân klasik dilcileri biçime ağırlık verip anlamı gözden kaçırmakla eleştirmiştir. Ona göre, biçim anlama, anlam da biçime tercih edilemez. Sistemi bir bütün olarak ele almamız gerekmektedir. Nahiv cümlelerin dizimsel ilişkilerini (syntagmatic relation), dizisel ilişkilerini (paradigmatic relation), bağlamlarını ve yapılarını inceler. Dizimsel bağıntı;²⁰⁸ yapıdaki kurucular ve dizimler arasındaki yatay bağıntıyı inceleyerek dilin yapısı hakkında fikir sahibi olmamızı sağlar. Dizisel bağıntı ise değiştirme yoluyla birbirinin yerini alabilen ve aynı düzeye bağlanabilen birimler arasında kurulan dikey bağıntıyı inceleyerek dilin şifresini verir.²⁰⁹

2.3.8. Sözlük Yöntemi

Dil söz konusu olduğunda, sözlük çalışmaları hem Batıda hem de Doğuda başlangıcı en eskiye dayanan çalışmalardır. İslam dünyasında da Kur'an ve Hadis metinlerinde geçen ve anlamı kapalı olan yahut birkaç anlam ifade eden kelimelerin toplumda kullanılan anlamlarını tespit etme çalışmaları yapılmıştır. Bunlar İslam bilim tarihindeki yapılan ciddi çalışmaların ilklerinden kabul edilebilir. Zamanla yalnızca garip kelimeler ile sınırlı olan bu çalışmalar genişlemiş ve var olan bütün kelimeleri toplamak çabasıyla sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Nahivcilerin sözlük çalışmalarına önem vermesinin bir başka sebebi Arap dilini saflaştırma hareketinde hangi kelimenin Arapçanın aslından, hangisinin de başka dilden geçmiş olduğunu tespit etme çabasıdır. Başka dillerde kullanılan Arapça kelimelerin tespit edilmesi ve Arap dilinin diğer diller üzerindeki hâkimiyetinin ispatlanması için de sözlük çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktaydı. Batı dünyasında ise karşılaştırmalı tarihsel dilbilimciler sözlükler üzerine çalışmıştır. Onların çalışma alanları dil aileleri olduğu

²⁰⁷ Temmmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luḡa*, 1990, 193.

²⁰⁸ Daha anlaşılır ifade etmek gerekirse dizimsel bağıntı, cümlelerin sıralanışı ve öğeleri içerisinde bulunan bağlantıdır. Dizisel bağıntı ise daha çağrışımsal anlamdır.

²⁰⁹ İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 102.

için dillerin akrabalıklarını tespit etmede ortak kelimelerin de araştırılması gerekiyordu. Bu sebeple iki dilli sözlükler ortaya kondu. Sami dilleri odaklı olan bu sözlüklerde dillerin alışverişlerine odaklanıldı.²¹⁰

Sözlük çalışmalarının tarihsel seyrine göz attıktan sonra Temmâm Hassân'ın sözlükbilim yöntemi ile ilgili görüşlerine geçebiliriz. Temmâm Hassân'a göre kelimenin üç anlamı vardır birisi toplumsal anlam, diğeri sözlüksel anlam ve işlevsel anlamdır.²¹¹ Anlam çeşitlerine dair müstakil bir makalesi bulunmaktadır. Anlam ile ilgili vazife, ıtlak ve kast terimlerden bahseder; vazife işlevsel anlamı, ıtlak sözlüksel anlamı ve kast ise toplumsal anlama karşılık gelir.²¹² Sözlük, temelde kelimeye odaklanır. Kelimenin ya toplumsal anlamını yahut semantiğini açıklar. Genel amaçlı dil sözlüklerinde böyledir. Özel amaçlı dil sözlüklerinde kelimenin terim anlamı yani bağlamdan söz edilir. Uygulamalı dilbilim başlığı altında incelenmektedir. Sözlükbilimin temel araştırma konusunun kelime olduğunu belirtmiştik. Kelimenin ne olduğuna dair Arapçada da tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Temmâm Hassân nahivcilerin yaptıkları kelime tanımlarını, harfle ses arasında bir ayrım yapmadıkları gibi konuşma yetisi ile onu oluşturan sistem arasında da bir ayrım yapmamakla eleştirir. Ona göre, dilin işlevini belirlerken de mantığın etkisi altında kalmışlardır. Kelimenin meydana gelişi ve tarifi ile ilgili sağlam bir görüş ortaya koyamamışlardır.

Sözlük üzerine Batıda çalışan dilbilimcilerden Bloomfield için kelime en küçük bağımsız formdur.²¹³ Gardiner ise kelimenin ses ve anlam olmak üzere iki vechesi olduğunu söyler. Antoine Miellet ise kelimeyi morfeme benzer bir şekilde tanımlar. Kelimenin tanımında fikir birliğine varılamamış olması sözlük çalışmalarının devam etmesinde etkili olmamıştır. Ortak bir tanım yapılamamasına rağmen sözlükler yazılagelmiştir.²¹⁴

Sözlük yazımı; “bir ya da daha çok dilin sözvarlığında ve sözcük birleşimindeki birimleri gözleme, derleme, seçme ve betimleme işidir.” Sözlükbilim

²¹⁰ İsmail Ahmed Amayre, *Müsteşrikûn ve l-menâhicühümü'l luğaviyye* (Amman: Dâru'l-huneyn, 1992), 27-28.

²¹¹ Temmâm Hassân'ın anlam ile ilgili kullandığı terimler; vazifi (işlevsel), mu'cemî (sözlüksel) ve ictimâî (toplumsal-delali) terimleridir.

²¹² Bk. Temmâm Hassân, *Maḳālât fi 'l-luḡa ve 'l-edeb* (Mekke: Ümmül Kura, 1985), 329-339.

²¹³ Temmâm Hassân, *Menâhicü 'l-baḥş fi 'l-luḡa*, 1990, 226.

²¹⁴ Temmâm Hassân, *Menâhicü 'l-baḥş fi 'l-luḡa*, 1990, 227.

sözlük hazırlama aşamalarını, sözlükler hazırlanırken takip edilecek ilkeleri belirler.²¹⁵ Dil dışı unsurları (sosyolojik değişimler, tarih, teknoloji, uluslararası ilişkiler gibi) da içinde barındırır. Sözlükler bir toplumun tarihi hafızasını ve dil mirasını içinde barındırdıkları kuşaklar arasındaki iletişimde aracılık yapmaktadırlar.²¹⁶ Sözlükbilim sarf ve nahivden farklı olarak daima olumlama çalışması yapar yani kelimeyi başka ögeyle ilişki içerisine girmeden inceler. Nahivde bir bâbın karşısında başka bir bâb vardır, sarfta aynı şekilde bir sîga başka sîgalarla daima ilişki içerisindedir. Ne var ki sözlükte böyle bir durum söz konusu olamaz. Zira kelimeler sınırsızdır onları çevrelemek imkânsızdır, bir dilde kullanılan sözcüklerin tamamı derlenip bir araya getirilemeyecek kadar çok sayıdadır. Ayrıca sözlükteki kelimeler bir varlığa karşılık gelirler, bu varlıklar da birbirinin zıttı değildir. Sözlükler kelimelerin babı, çoğulu gibi bazı dil bilgisel bilgiler içerir. Dil bilgisi ve sözlükçülük birlikte çalışan iki alandır. Anlamı farklı veçhelerden ele alırlar. Bazı sarf sîgaları da aynı şekilde sözlüğün çalışma alanına girmektedir. Sözlükler belli esaslara göre düzenlenebilir. Bunlardan ilki yazımdır. Kelimenin harfleri esas alınır. İkincisi ise telaffuzu esas alır. Üçüncüsü dil bilgisel kategoriye esas alır mesela isim, sıfat yahut fiil olması gibi. Dördüncüsünde kelime daha derin olarak açıklanır. Bu etimolojik (köken bilimsel) bir açıklama olabileceği gibi tarihin belli bir döneminde nasıl kullanıldığına dair tarihsel bir açıklama da olabilir.²¹⁷

Sözlükçülük kuramı ise sözlükleri o ülkenin kültürü dâhilinde ele alıp dilin kültürle ilişkisini inceler. Sözlük çalışması her ne kadar dilbilimcilerin gözünde ilk dönem yöntemlerini kullanıyor gibi görünse de sözlükler üzerine disiplinler arası çalışmalara ağırlık vererek özgün çalışmalar yapılabilir. Bu anlamda disiplinler arası çalışmada sözlükçülük geniş olanaklara sahiptir. Temmâm Hassân sözlüklere klasik anlayıştan farklı olarak işlev odaklı yaklaşır. Sözlüğün topluma yönelik bir yönü de olduğunu göz önünde bulundurur. Sözlük aynı zamanda hazırlayan kişinin dile yaklaşımı hakkında fikir sahibi olmamızı sağlar. Bir sözlüğün bütün dili kapsamaması

²¹⁵ Mehmet Kaynak, “Ana Çizgileriyle Sözlük Bilimi ve Türk Sözlükçülüğü”, *Kafdağı* 6/1 (30 Haziran 2021), 79-101.

²¹⁶ Mehmet Kahraman, “Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (2016), 3288-3312.

²¹⁷ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bahş fi'l-luğa*, 1990, 233.

düşünülemez sözlük yazarı muhakkak bir seçim yapacaktır. Bir sınırlılık olarak görülebilecek bu seçim, esasında yazarın yönteminin açığa çıktığı yerdir.²¹⁸

2.3.9. Anlambilimsel Yöntem

Menâhicü'l-bahş fi'l-luğa eserinin son bölümü anlambilim yöntemine ayrılmıştır. Anlambilim diğer bir adıyla semantik sözlükte şöyle tanımlanmaktadır: “Dilde anlam boyutunun incelenmesiyle ilgili dilbilim dalı. Anlam kavramının çok boyutluluğu nedeniyle değişik anlam kuramları ortaya çıkmıştır.”²¹⁹ Anlamın çok boyutluluğu hakkında farklı kuramlar ortaya konmasına yöneltmiştir. Anlambilim söz konusu olduğunda daha çok dil içi anlam, sözeylemler ve bağlamla ilgilenmişlerdir. Felsefenin etkili olduğu anlambilim sözel göstergelerin dayanağı, bunların doğrulanması ve çelişkiden uzak olmasıyla ilgilenir. Anlamın tam olarak ne olduğu konusunda bir netlik bulunmamaktadır. Bu sebeple çeşitli kuramlar kendi anlam tanımlarını yapmışlardır. Bunlardan²²⁰: Kavramsal kuram diğer bir adıyla kavramcılara göre anlam konuşmacının nesneye dair zihnindeki imgedir. Gönderim kuramına göre sözcük yani dilsel gösterge ile anlattığı nesnenin doğrudan bir ilişkisi vardır. Bağlam kuramı ise anlamı birlikte kullanılan tüm sözcükler arasından ortaya çıkarır. Alan kuramın ise sınırladığı ögelerin arasındaki ilişkiden anlamı çıkartır. Yapısal anlambilim her zamanki gibi yapısal ilişkileri inceleyerek anlama ulaşmaya gayret eder. Üretimsel anlambilim temel mantık ilişkilerine odaklanır.²²¹ Dilbilim içinde bile bu kadar değişik şekilde tanımlanan anlam psikoloji, antropoloji gibi başka bilim dallarının konusu olmakta ve yeni tanımları yapılmaktadır. Dilbilim tarihinde farklı yaklaşımların olduğuna daha önce değinmiştik. Mesela tarihsel dil bilgisi olarak adlandırdığımız ilk akımda anlam belli zamanlardaki değişimiyle incelenmekle yetinilir. Zira soyut bir kavram olan anlamın ne olduğunu ortaya koymak meşakkatli bir iştir. Bu sebeple dilciler anlam üzerine eser vermekten çekinmişlerdir. Betimsel dil bilgisi ise tarihin belli bir zamanındaki belirli bir anlamı inceler. Bunu yaparken eş zamanlı ve art zamanlı incelemeler yapar. Temmâm Hassân’a göre eş zamanlı araştırma anlamsal göstergeler (tabirler) etrafında dönerken

²¹⁸ Mehmet Kahraman, “Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine”.

²¹⁹ İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 28-29.

²²⁰ İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, böl. Anlam.

²²¹ İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 29.

art zamanlı araştırma anlamsal ilişkilerle diğer bir ifadeyle, sabit anlamla ilgilenir.²²² Anlam ve sîga (burada kasıt göstergedir) arasındaki ilişkiye baktığımızda şöyle bir tespit yapmamız mümkündür; tarihte bir kelimenin anlamının değişmiş olması onun göstergesinin de değişmesini zorunlu kılmaz. Kelimenin şekli aynı kalsa da zamanla anlam daralmasına yahut genişlemesine hatta anlam kaymasına uğrayabilir. Aynı şekilde yeni bir göstergenin dilde kullanılmaya başlaması her zaman yeni bir düşüncenin ortaya çıktığı anlamına gelmez. Anlam değişiminin nedenleri pek çok yönden ele alınabilir, burada üç temel nedeni sıralayalım; dilsel nedenler, tarihsel nedenler, başka dilden ödünç alma sonucu oluşan değişimler. Kelimelerin anlamlarında zamanla bazı değişimler yaşanabileceğini belirtmiştik. Temmâm Hassân bu anlam değişimleri ile ilgili üç temel kavramdan bahseder bunlar:²²³ Temel anlam (central meaning), bağlamsal anlam (contextual meaning), duygusal tonlama (feeling tone) dır. Temel anlam bir kelime işitildiğinde akla gelen ilk anlamdır bu açıktır, fakat bağlamsal anlam ve duygusal tonlama anlambilimin daha dinamik alanlarıdır. Anlam değişimleri buralarda daha fazla görülür. Temmâm Hassân'a göre bir anlam dört şekilde ortaya çıkar. Bunlar:²²⁴

I-Özel bir konuda yeni bir kelimenin meydana getirilmesi

II-Çok kullanım sebebiyle mana değişimi yahut anlam ve göstergeler arasındaki yakınlık sebebiyle oluşan anlam değişimi

III-Farklı mevzularda yeni anlamaların ortaya çıkması

IV-Eski anlam ve yeni anlam arasındaki bağlantının koparılması.

Elbette tüm bu değişiklikler kısa zamanda ve belli kişilerin kararıyla meydana gelmez. Temmâm Hassân'a göre anlam değişikliği, dilin konuşucularının uzun zaman bu şekilde kullanması ve yeni anlamın yazılı olmayan bir sözleşme gibi kabul görmesi ile olabilir.²²⁵ Farklı dilbilim yaklaşımlarında anlamın oluşması için gerekli şartlar değişik şekilde belirlenmiştir. Yapısalcılar için bir konuşmacının, bir muhatabın, bir göstergenin ve bir amacın olması gereklidir. De Saussure'un sisteminde göstergeyi yani diğer bir deyişle kelimeyi oluşturan iki önemli kavram

²²² Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 240.

²²³ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 242.

²²⁴ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 242.

²²⁵ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luğa*, 1990, 233.

bulunur. Bunlar; kavram, gösterilen (signifie) ve işitim imgesi, gösteren (signifier) olarak sınırlanabilir.²²⁶ Gösteren yani imgeler nedensizdir, çizgiseldir (çizgisellik doğal dillerin bir özelliğidir, dil öğeleri çizgisel bir şekilde yayılır ve bölümlenebilir), dil göstergesi hem değiştirilebilir hem de değiştirilemez.²²⁷ Bunu şu şekilde açıklayabiliriz; dilsel imgeler daima fark edilmesi güç bir değişim süreci içindedir fakat dil kullanıcısının bu değişimi kasten veya zorlayarak meydana getirmesi imkânsızdır. Dilbilimciler Saussure'un bu görüşünü eleştirmiş ve konuşmacının dilsel imgeleri değiştirmeye yetkili olduğunu ileri sürmüştür. De Saussure göstergebilimi fazlaca önemsemiş hatta dilbilimin onun bir alt dalı olduğu kanaatindeydi.²²⁸

Temâm Hassân'ın anlambilim yaklaşımında bu kitabında yapısalcıların görüşlerini paylaştığını ve onların yöntemlerini uyguladığını görmekteyiz. İlk eseri olan bu kitabı inceledikten sonra onun dilbilim anlayışını çözdüğümüzü iddia edemeyiz. Fakat bu eseri yazdığı süreçte yapısalcıların düşüncelerini paylaştığı görülmüştür. Dil ve söz ayrımına geniş yer vermesi, göstergeler hakkındaki görüşleri ses bilimine dair yaptığı açıklamalar bizi bu fikre yöneltti.

2.3.9.1. İstatistik Görüş

Kitabın son bölümünü oluşturan anlambilim ikiye ayrılmıştır. İkinci bölüm olan istatistik görüş Ferdinand de Saussure'un yapısal dil bilgisi kuramını içermektedir. Dilbilim açısından Ferdinand de Saussure'un en önemli eseri kabul edilen "*Cours de Linguistique Générale (Genel Dilbilim Dersleri)*" eserinin ikinci bölümü eş zamanlı dilbilime ayrılmıştır. Yapısal dilbilim hakkında daha önce ayrıntılı olarak bilgi vermiştik. Yapısalcılık, dilbilimde tarihsel dil bilgisinin ardından ortaya çıkan aslında dilbilimin bağımsızlaşmasını ve bilimselleşmesini sağlayan bir hareketti. Arap dünyasında modernleşme hareketlerinde yapısalcılığın etkisi açık olarak görülmektedir.²²⁹ Temâm Hassân'ın bu eserinde dile yaklaşımının yapısalcılara yakın olduğu söylenebilir. Dil ve söz ayrımına geniş yer vermesi, fonem görüşü, söz dil ayrımı üzerinden sergilediği yaklaşım bunu desteklemektedir.

²²⁶ Temâm Hassân, *Menâhicü'l-bağs fi'l-luğa*, 1990, 344.

²²⁷ de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, 1998, 115.

²²⁸ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 32.

²²⁹ Muhammet Çelik, *Arap Dili Gramerindeki Yenileşme Hareketlerinin Teorik Temelleri*, 228.

Ferdinand de Saussure kelimenin anlam değişimi çalışmaları ile kelimenin senkronizasyon içerisinde kazandığı anlam değişikliği arasındaki farkı ortaya koyan dilcilerdendir. Semiyoloji olarak da adlandırılan bu bilim dalı psikoloji, sosyoloji, antropoloji gibi pek çok bilimin araştırmalarından yararlanır. Dil alışmaları bu bilimlerden bağımsız dūřınılemezler. Bu konuda gūzel bir örnek gazete başlıkları olabilir. Aynı olay farklı gazetelerde başka şekillerde aktarılır. Temmām Hassān buna řu örnekleri verir; The Times: R.M.S.P.Case başlığını verirken Daily Herald: Lord and sent to Prison şeklinde bir başlık tercih etmiştir. Burada odaklanmamız gereken kelimelerin ses yapıları değildir. Deęiřiklięi oluşturan seçilen kelimeler ve bu kelimelerle oluşturulan birlikteliktir. Bu seçimde etkili olan da insan bilimlerine konu olan fenomenlerdir. Lexical substitution; yani bir szcūęūn yerine başka bir szcūęūn getirilmesi, phonetics or morphological substitution yani fonetik yahut morfolojik olarak kelimelerin birbiri yerine kullanılmasında da istatistiksel yöntemlere başvurulabilir. Bunlar daha sonra yapılacak araştırmalar için veri sağlar. Gūnūmūzde bilgisayar teknolojilerinin gelişmesi ile istatistik yöntemlerin kullanımı kolaylaşmıştır. Ŭslup araştırmalarında yazarın kullandığı kelimelerin sayıp dkūlmesi ve tekrar sayılarının belirlenmesinde de istatistik yöntemlerden yararlanılabilir.²³⁰ Seslerin tekrar etme sıklığının (frekanslarının) lūlmesinde istatistik yöntemlerine başvurulabilir. İstatistik yöntemin elle tutulur sayısal veriler ortaya koyması bilimsel geçerliliği yūkseltmekle sosyal bilimler ve tabii bilimler arasında disiplinler arası çalışmaya imkān tanımaktadır. Ses bilimle ilgili kullanılabilecek istatistik yöntemlerden ve kelime merkezli çalışmalardan bahsettik. şimdi genel anlamda dil çalışmalarında özelde gstergebilimde (de Saussure için göstergebilim anlambilim anlamında kullanılmaktadır) nemli konu başlıklarından birisi de bağlamdır. Temmām Hassān'a göre de bağlam, anlamın açığa çıkmasında yahut ayrışmasında būyūk rol oynar.²³¹ Karşılaştırmalı edebiyat araştırmalarında bir dilden diğer dile yapılan tercūmeler grafik yöntemi ile incelenebilir, bu grafikler okunarak dilbilimsel ve sosyal anlamda çıkarımlar yapılabilir. Aynı zamanda

²³⁰ Temmām Hassān, *Menāhicū 'l-baęs fi 'l-luęa*, 1990, 254.

²³¹ Temmām Hassān, *Menāhicū 'l-baęs fi 'l-luęa*, 1990, 262.

karşılaştırmalı dil bilgisinde kullanılan ortak kelimelerin de istatistiğe dökülmesi muhtemeldir.²³²

İncelediğimiz kitap neşredildiğinde henüz bilgisayarlı makine çeviri yöntemleri kullanılmamaktaydı. Eserde yer almasa da istatistik yöntemin kullanıldığı bir dil çalışması olarak makine çeviriden bahsetmeye çalışacağız. Makine çevirisinde kullanılan yöntemler şu şekilde sıralanabilir: Sözlük tabanlı makine çevirisi, kural tabanlı makine çevirisi, örnek tabanlı makine çevirisi, istatistiksel makine çevirisi, sinirsel makine çevirisi. Bu yöntemin işleyebilmesi için dillerin kodlarının belirlenmiş olması gerekir. Bu, dağılımsal dilbilim yaklaşımının amaçlarına uygun düşmektedir. Onlar da dillerde kullanılan kalıpları tespit etmeyi amaçlıyorlardı. Bunun için de oldukça fazla örnek toplamaya çalışıyorlardı. Çeviri yapılacak dillerin ortak paydası arttıkça çevirinin doğruluk oranı da artmaktadır. İstatistiksel yöntem, gerçek kişilerin yaptığı çevirilerin analiz edilmesi esasına dayanır. Sinirsel yapay makine çevirisinde cümle bir bütün olarak eş zamanlı çevrilir. Cümle bağlam içinde değerlendirilir ve yeni kullanımlar dikkate alınarak günlük kullanıma en yakın çeviriyi yakalamaya çalışır. Cümleyi kendinden önceki ve sonraki cümleler ile birlikte değerlendirdiği için uzun cümlelerde başarı şansı düşmektedir.²³³ Temmâm Hassân her ne kadar bilgisayar çevirilerinin yaygın kullanıldığı zamana yetişememiş olsa da onun dil anlayışı bilgisayar çevirilerinin arkasındaki mantığa sahiptir. Dil yapısını çözmek üzerine çalışmıştır. Yukarıda bahsedilen dilbilim yaklaşımlarını özümsemiş ve Arap diline uygulamaya gayret etmiş kıymetli bir dilcidir.

2.4. Yöntemi ve Gelenek Eleştirisi

Temmâm Hassân dil alanında olumlu bir yankı uyandırdı ve pek çok dilciyi etkiledi. Fikirleri tartışma konusu yapıldı, hakkında tezler yazıldı ve eserler telif edildi. Doğal olarak onun yöntemini eleştirenler de oldu. Abdülkâdir el-Fâsî el-Fihri Temmâm Hassân'ın geleneğin bilimsellikten yoksun olduğu yönündeki iddialarını eleştirir, esas aldığı betimleyici dil bilimsel yöntemin eksiklerine işaret eder ve dilde

²³² Saburo Ota, "Mukayeseli Edebiyat Araştırmalarında İstatistik Metodu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 14 (04 Temmuz 2012), 53-62.

²³³ Taşpolot Sadıkov - Kerim Sarıgül, "Makine Çeviri Yöntemleri ve Makine Çevirisinin Bugünkü Durumu", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/10 (2021), 192-205.

sadece gözlemlenebilir ögeleri dikkate almakla tenkit eder.²³⁴ Temmâm Hassân araştırmalarında genel olarak tümevarım yöntemini uygular. Bundan dolayı Chomsky'nin de içinde bulunduğu ve tümevarım yöntemini uygulayan dil bilimcilerle birlikte çeşitli eleştirilerin muhatabı olmuştur.²³⁵ Temmâm Hassân çalışmalarında Arap diline bilimsellik hüviyeti kazandırmaya çalışsa da klasik yöntemleri devre dışı bırakmakla eleştirildi. O, eksik tümevarım yöntemini kullandığından vardığı sonuçların genelgeçer kabul edilmesi eleştirildi.²³⁶ Klasik geleneğimizde de tümevarıma benzer yöntemler kullanılmaktaydı. Çöl Araplarının yanına giderek onlardan olabildiğince fazla dil malzemesi toplamaya çalışıyorlardı. Fakat bu tek geçerli yöntem olarak kabul edilmiyordu, Temmâm Hassân'a yöneltilen temel eleştiri tümevarımı bilimin ana yöntemi olarak kabul etmesiydi.²³⁷ Temmâm Hassân'ın aldığı eğitim ve kullandığı yöntemler dikkate alınarak İngiliz düşüncesinin etkisinde kalmakla eleştirmiştir.²³⁸ Bu itibarla Temmâm Hassân'ın eserlerinin Sîbeveyhi ve Cürcânî'nin eserleri yanında anılması doğru değildir.²³⁹

Temmâm Hassân dile yaklaşırken temel amacının klasik dil yöntemini modern dilbilim yöntemleri ile desteklemek olduğunu ifade eder. Bu yöntemler yapısalcı, işlevselci, betimsel ve üretici dönüşümsel dilbilimin kullandığı yöntemlerdir. Neredeyse yazdığı eserlerin tamamında görülen ortak amaç budur. Eserlerinde bu yöntemlerden bahsetmiş ve Arap diline nasıl uygulanabileceğine dair numuneler sunmuştur.

Temmâm Hassân'ın eserlerini incelediğimizde onun konuyu şöyle ele aldığını görürüz. Önce o konunun gelenekte nasıl ele alındığını anlatır, ardından kendi bakış açısını ortaya koyar ve gelenekten ayrıldığı noktaları gerekçelendirir. *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ* daha geç dönemde yayınlanmış bir eseri olması dolayısıyla Temmâm Hassân'ın görüşlerinin olgunlaşmış bir numunesidir. Bu eserin giriş kısmında daha önce de değindiğimiz bazı öz eleştiriler bulunmaktadır. İlk

²³⁴ Abdülkâdir el-Fâsî el-Fihri, *el-Lisâniyyât ve el-luğati'l-'Arabiyye*, 58.

²³⁵ Yasir Süleyman, "İstikrâ: menheciyyetü'l'ilmîyye ve-lbaḥşi-l lisâni'l Arabiyyi l-ḥadîse" 39 (1994), 19.

²³⁶ Süleyman, "İstikrâ: menheciyyetü'l'ilmîyye ve-lbaḥşi-l lisâni'l Arabiyyi l-ḥadîse", 23.

²³⁷ Süleyman, "İstikrâ: menheciyyetü'l'ilmîyye ve-lbaḥşi-l lisâni'l Arabiyyi l-ḥadîse", 20.

²³⁸ Bk. Hâfız İsmâîlî Alevî, *Kadâyâ ebistemolociyye fi'l-lisâniyyât* (Lübnan: Dârü'l-kitabi'l-cedidi'l-müttehid, 2009), 41.

²³⁹ Alevî, *Kadâyâ ebistemolociyye fi'l-lisâniyyât*, 41.

dönem çalışmalarında aceleci davranarak geleneği yeterince kuşatmadan yargılarda bulunduğunu itiraf eder.²⁴⁰ Bu eserin tüm çalışmalardan önce yapılmış olması gerektiğini ve bu bakış açısıyla tüm çalışmalarını yapmış olsaydı daha sağlıklı sonuçlar elde edebileceğini ifade eder. *el-Uşûl; Dirâsâtün ebistemolociyye li usûli 'l-fikri 'l-lugavî inde 'l-Arab* eserinde geleneğe yönelttiği eleştirileri şu şekilde sıralayabiliriz.²⁴¹

İlk eleştirisi, klasik dönem nahiv âlimleri, kelime tasnifi yaparken yeterince sistemli davranmamışlardır. Temmâm Hassân, buna karşılık yeni bir kelime tasnifi önermiştir. Bu tasnifi, önemine binaen müstakil bir başlık altında inceledik. İkinci ve üçüncü eleştiri, klasik dönemde anlamı ortaya çıkartmakta tek karinenin öne çıkarılması ile ilgilidir. Bu tek karine de i'rab alametidir. Temmâm Hassân buna karşı karinelerin dayanışması düşüncesini ortaya atmış ve karineler teorisini geliştirmiştir. Bunu da önemli görerek müstakil bir başlıkta incelemeye çalıştık. Dördüncü eleştiri, klasik dönemde gerek normal dilde gerek Kur'an kıraatinde şâz kavramının yanlış anlaşıldığı yönündendir. Ona göre bu yanlış anlamadan dolayı kuramsal dil, toplumda kullanılan dilden uzaklaşmıştır. Bu doğrultuda ortaya koyduğu görüşler Arap dilinde büyük bir değişimin habercisi sayılabilecek niteliklere sahiptir. Beşinci eleştiri noktası da klasik nahivcilerin dilbilgisel zaman mefhumunu yanlış anladıkları ile ilgilidir. Arapçaya özgü bir zaman sistemi oluşturulmalıdır. Zaman dilin mantığına dair en ince konulardan biridir. Temmâm Hassân daha önce değinilmeyen zamanlardan bahsederek bu konuyu bütünlüklü biçimde incelemeye çalışır. Çeşitli eserlerinde bu konuya değinmiştir. Altıncı eleştiri noktası da klasik anlayışta dil selikasına yeterli önemin verilmemiş olduğuna dairdir. Dilin edinilmesinde ve zamanla meydana gelen değişimlerde dil selikası göz ardı edilerek doğru bir sonuca ulaşılamayacağını söyler.

Temmâm Hassân'ın eserlerinde öne çıkan eleştirilerinden bir kaçına daha değinmeye çalışalım. O, Kureyş Lehçesinin fasih kabul edilmesini eleştirir, ona göre tüm lehçeler fasih kabul edilmelidir.²⁴² Aslında bunu ilk tartışan kendisi olmamıştır.

²⁴⁰ Temmâm Hassân, *el-Luğatü 'l-'Arabiyye: ma 'nâhâ ve mebnâhâ*, 13.

²⁴¹ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 9.

²⁴² Bk. Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 71-72.

Ondan önce de Kureyş Lehçesini dış etkenlerden fazla etkilendiği gerekçesiyle fasih lehçeler arasında saymayanlar bulunmuştur.²⁴³

Temâm Hassân'ın dile yaklaşırken betimsel (vasfî) yöntemin kullanılması gerektiğini söyleyerek günümüzde kuralcı, didaktik (mi'yârî) bakış açısının işlevsiz olduğunu belirtir.²⁴⁴ Bu iki yöntemi karşılaştırdığı eserinde bu konuyu ayırtılandırmıştır.

2.4.1. Karineler Teorisi

Temâm Hassân dendiğinde karineler teorisine değinmemek bir eksiklik olurdu. *Menâhicü'l-bahş fi'l-luğa* kitabında yer almasa da, onun düşünce sisteminin bir ürünüdür. Çalışmamızın merkezinde yer alan eseri, yöneme dair verdiği ilk eserdir. Daha sonra *el-Luğatü'l-'arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ, el-Luğatu beyne'l-mi'yariyye ve'l-vasfiyye, el-Uşûl* gibi ileri dönem eserlerinde karinelerden bahsetmiştir. Hayatının son dönemlerinde yapmış olduğu Kur'an çalışmalarında Kur'an metninin anlamını ortaya çıkartmakta bu karinelerden yararlanmışır.²⁴⁵ Bu çalışmaları *el-Beyân fî ravâ'i'l-'Kur'ân* eserinde toplanmıştır.

Temâm Hassân Arap dilinde geliştirilen temel teorilerden birisine sahiptir. İlki Sîbeveyhi'nin ortaya koyduğu ve uzun zaman etkili olan âmil/avâmil nazariyesi ve bu nazariyesiyle birlikte düşünülmesi gereken i'rabdır. Diğer Cürânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz* adlı eseriyle bilim sahasına sunduğu nazm teorisidir.²⁴⁶ Sonuncusu ve başlığımızın konusu olan karineler teorisi Temâm Hassân tarafından ortaya konulmuş bir teoridir. Klasik dönemde kullanılan âmil nazariyesine ilk eleştiri Temâm Hassân tarafından getirilmemiştir. Klasik dönemde İbn Madâ (ö. 592/1196)'ya göre kelimenin merfû, mansub, mecrur veya meczum olmasına neden olan âmil teorisinde belirtildiği gibi değildir, âmil konuşanın kendisidir.²⁴⁷ Konuşan ona başka bir hareke de verebilirdi bunun başka bir nedenini aramak gereksizdir. İbn Madâ bu düşüncesiyle dilin merkezine konuşmacıyı koymuştur ve bu oldukça

²⁴³ Bu konu ile ilgili tartışmalar için Bk. Necdet Karakaya, "Bir Değerlendirme Denemesi: Kureyş Lehçesi mi Kureyş Ağzı mı?", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/1 (2013), 51-64.

²⁴⁴ Temâm Hassân, *el-Luğa beyne'l-mi'yariyye ve'l-vasfiyye*, 11.

²⁴⁵ Durmuş, "Temâm Hassân".

²⁴⁶ Bk. Temâm Hassân, *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 185-186.

²⁴⁷ Hulusi Kılıç, "İbn Madâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

modern bir yaklaşımdır. Modern dönem dilbilimcilerinden İbrâhim Enîs Ahmed gibi i'rab görüşünü tamamen reddedenlere dahi rastlanmaktadır.²⁴⁸ Bu dönemde yapılan eleştirilerin akademik bir ürün vermediği, inkâr ile sınırlı kaldığı görülmektedir. Temmâm Hassân klasik teorileri eleştirmiş eksik yönlerini ortaya koymakla birlikte konuyu derinlikle ele almış, i'rabın alanını sınırlamış ve karineler teorisi ile eksikleri tamamlamaya çalışmıştır. Modern dilciler arasında gelenekten de yararlanan Temmâm Hassân'ın titiz ve sağduyulu gayretleri ile karineler teorisi ortaya çıkmıştır.

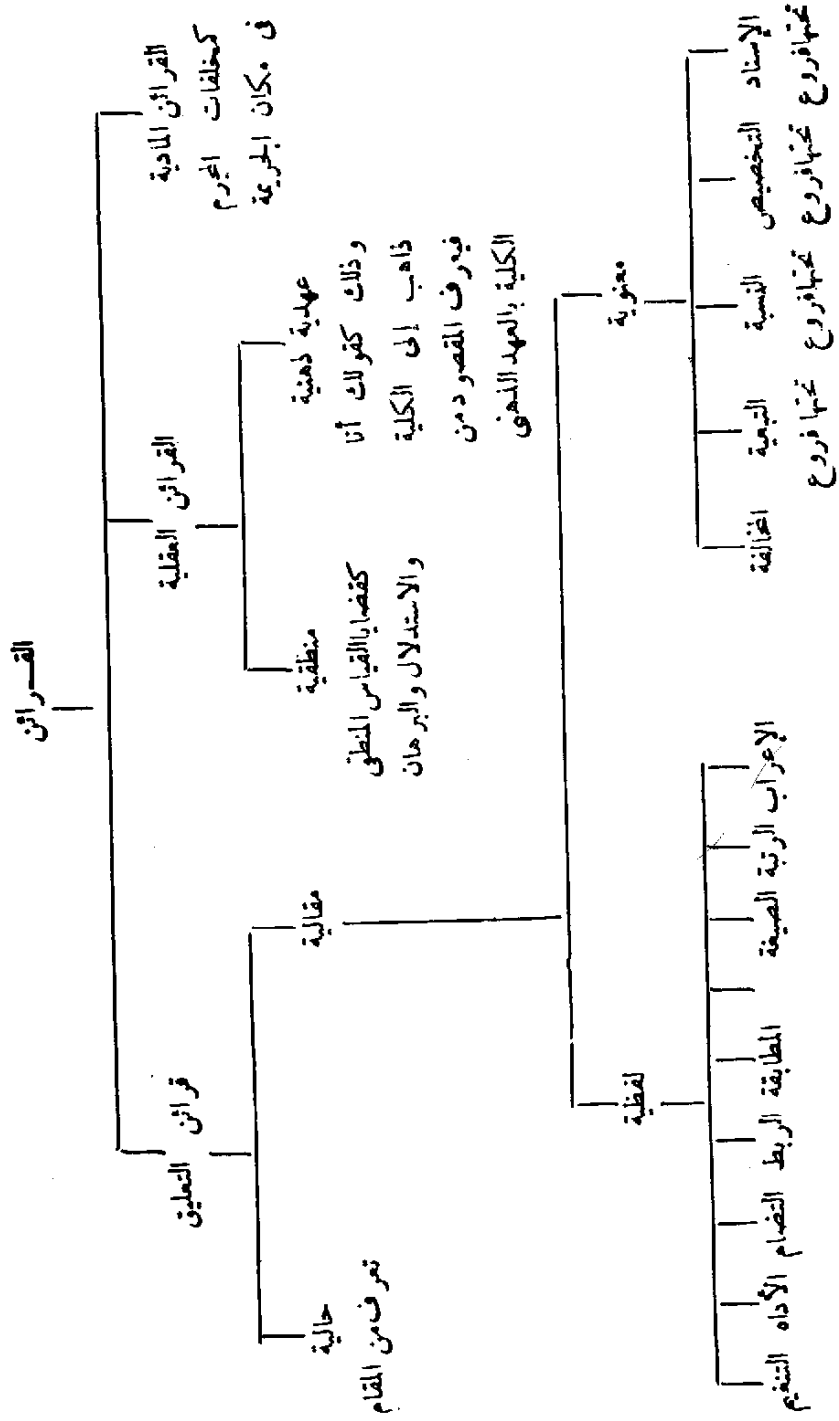
Modern dil bilimdeki yapı kavramına benzer bir bakış açısıyla dil dizgesindeki her bir yapının birbiriyle irtibatlı olduğunu savunur. Temmâm Hassân'ın karinelerin dayanışması dediği bu ilintiler anlamı ortaya çıkarır.²⁴⁹ Klasik dönemde geliştirilen âmil teorisi ve nazm teorisi bu ilintilerin hepsini keşfedemedikleri için anlamı ortaya çıkartmada yetersiz kalmışlardır.²⁵⁰ Temmâm Hassân bu eksiklikleri tamamlamak adına dilin doğasına uygun bir teori geliştirmeye gayret etmiştir. Çeşitli eserlerinde bu konuyu anlamla ilgili olan karineler ve lafızla ilgili olan karineler olmak üzere iki grupta inceler. Anlama dair karineler şunlardır;²⁵¹ İsnâd, taḥṣîṣ, nisbet, tebe'yye, muḥâlefe. Lafza dair karineler ise; i'rab alâmeti, rütbe, sîga, muṭâba-ḳat, teḳâmm, rabṭ, edât, nağme (tenğîm) şeklinde sıralanır.

²⁴⁸ İsmail Durmuş, “İbrâhim Enîs Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020).

²⁴⁹ Hassân Temmâm, “Ḳarâinü n-naḥviyye ve iṭraḥu l-'âmili ve l-i'râbeyni et-tagdiriyyi ve-l maḥalli”, *Mektebetü l-garbiyye*, (1898).

²⁵⁰ Temmâm Hassân, *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma 'nâhâ ve mebnâhâ*, 186.

²⁵¹ Temmâm, “Ḳarâinü n-naḥviyye ve iṭraḥu l-'âmili ve l-i'râbeyni et-tagdiriyyi ve-l maḥalli”.

Şekil 6. Temmâm Hassân'ın karinelere tablosu

²⁵² Temmâm Hassân, *el-Luġatü 'l-'Arabiyye: ma 'nâhâ ve mebnâhâ*, 190.

2.4.1.1. Manevi Karineler

İsnâd, taḥṣiṣ, nisbet, tebe'îyye, muḥâlefe şeklinde sıralanabilir.

İsnad:²⁵³ Mübtedâ ile haber, fiil ile fâil ya da nâibi fâil arasındaki ilişkiyi ifade eder. Bu karine cümledeki yargıyı oluşturur. كروي أرض الأرض cümlesinde كروي ile أرض kelimeleri bu karine olmadan bir yargı belirtmez iken isim cümlesi olduğunda mübtedâ ile haber arasındaki bağ sayesinde “Dünya yuvarlaktır.” yargısı meydana gelir.

Tahsis:²⁵⁴ Tek bir şekilde tanımlanması zor olan bir karinedir. Geçişlilik, birliktelik, zarfiyet, istisna, karşıtlık bunlara örnektir. Arapçada mansûbât başlığı altındaki ögelerde tahsis karinesi yer alır. Birçok karineyi içeren şemsiye bir başlıktır. Müsned ileyh ve müsned arasındaki isnâdın tahsis edilmesidir.²⁵⁵ Bu karinelere birkaçı;²⁵⁶ beyan, müteaddilik, birliktelik, pekiştirme ve tahdid, zarfiyet, tefsir ve gayedir. Gaye zaman bakımından, fiilin meydana gelmesi bakımından ve mekân bakımından olabilir. حسنًا “Güzel bir rüku yap!” cümlesinde حسنًا de tahsis karinesi görünmektedir.

Nisbet:²⁵⁷ Dilsel ögelerin birbiriyle olan ilişkisini açıklayan karinedir. Harfi cerler ve tamlamalarda bulunur. Cümlenin anlamının açık şekilde ortaya çıkması için ta'lik karinesi ve nisbet karinesi birlikte düşünülmelidir. جلس أحمد على الكرسي “Ahmet sandalyeye oturdu.” cümlesinde على الكرسي dil öbeğinde harf, cer ile mecruru arasında nisbet karinesi görülmektedir.

Tebe'îyyet: Sıfat, atıf, tekit ve bedel karinelerini içerir. Mutabakat karinesi ile yakın ilişki içerisinde. Başka lafzi karineler de tebe'îyyet ile birlikte anılabilir. Burada Temmâm Hassân'ın bahsettiği karinelerin dayanışmasını görmekteyiz.²⁵⁸ هذا طالب “Bu çalışkan bir öğrencidir.” cümlesinde طالب olan sıfat ile طالب olan mevsuf arasında bulunan karine örnek gösterilebilir.

²⁵³ Temmâm Hassân, *el-Luġatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 194.

²⁵⁴ Bk. Temmâm Hassân, *el-Luġatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 194-195.

²⁵⁵ Temmâm Hassân, *el-Luġatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 96.

²⁵⁶ Temmâm Hassân, *el-Luġatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 195-203.

²⁵⁷ Temmâm Hassân, *el-Luġatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 182.

²⁵⁸ Daşkıran, “Temmâm Hassân'ın Dil Anlayışı”, 9.

2.4.1.2. Lafzî Karineler

Lafzî karineler, manevi karinelere göre daha kolay tespit edilebilir. Klasik dil araştırmalarında da bunlardan bahsedilmiştir. İ'rab alâmeti, rütbe, sîga, muṭāba-ḳat, tedāmm, rabṭ, edāt, nağme (tenğīm) şeklinde sıralanabilir.

İ'rab alameti: Sîbeveyhi'nin nahivde bir dönemde hâkim olmuş âmil teorisi de i'raba dayanır. Temmâm Hassân i'rabın anlamı ortaya çıkartma hususunda hakkını takdir etmekle birlikte klasik anlayışta abartıldığını ileri sürer.²⁵⁹ Esasında klasik gelenekte i'rabın anlamı belirleme fonksiyonu Temmâm Hassân'dan önce de tartışılmıştır.²⁶⁰

Rütbe:²⁶¹ Sıralama, cümle içinde ögelerin dizimini içeren bir karinedir. Yeri değiştirilebilen sıralamalar olduğu gibi değiştirilemeyen sıralamalar da vardır. Sıralamada yapılan değişiklikler anlamı da değiştirir. Fiil cümlesinde fiil-fail-mefûl; isim cümlesinde mübtedâ-haber ilk akla gelen sıralama örneklerindendir. ضرب عيسى علي "İsa Ali'yi dövdü." cümlesine baktığımızda zihnimiz fiilin ardından gelen ögenin özne, öznenin ardından gelenin nesne olduğunu hemen anlar. Bunu sağlayan rütbe karinesidir.

Sîga: Kelimeleri çekimlerken yararlanılan vezinlerdir. Klasik anlayışta harf eklenmek suretiyle anlamda değişiklik yapıldığı kabul görmüştü. Önceki bölümlerde Temmâm Hassân'ın iştikak ile ilgili görüşlerinden bahsetmiştik. O, asıl ve fer' ayrımında klasik nahiv anlayışını tamamıyla kabul etmemekteydi. Burada kastedilen bir fiilden sonra ismi fail vezninde bir kelimenin gelmesinin beklenmesi örneğindeki durumdur.²⁶² اشتريت عقاراً cümlesinde اشتريت fiilinin vezni açık olmazsa hangi özneye gittiği bilinmezse anlamda belirsizlik olur çünkü bu cümle "Sen bir gayrimenkul satın aldın." anlamına gelebildiği gibi "Ben bir gayrimenkul satın aldım." anlamına da gelebilir. İşte bu belirsizliğin kalkmasını sağlayan sîga karinesidir.

Mutâbakat: Uyumluluk karinesi olarak da adlandırılabilir. Edatlar ve zarflar dışındaki ögelerde bulunurlar ve birbiriyle irtibatlı olan ögelerin sayısı, cinsiyet,

²⁵⁹ Temmâm Hassân, *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 205.

²⁶⁰ Ahmet Kaplan, *Arap Dilinde İltibas Problemi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, ts.), 74.

²⁶¹ Daşkıran, "Temmâm Hassân'ın Dil Anlayışı", 10.

²⁶² Daşkıran, "Temmâm Hassân'ın Dil Anlayışı", 11.

belirlilik gibi konularda uyumlu olmasıdır.²⁶³ الفتيات الصغيرات يلعبن cümlesinde الفتيات ve الصغيرات ögeleri arasındaki uyum örnek gösterilebilir.

Tedâmm: Eşdizim de denebilecek bu karinede yapısalcılığın etkisi açıktır. Dildeki bir ögenin diğer öge ile kullanılıp kullanılamaz olması ile ilgilenir.²⁶⁴ Bu lafızdaki kullanım olabildiği gibi anlam bakımından kullanım da olabilir. Telâzum kavramı, yaygın olarak birlikte kullanılmayı ifade ederken tanfu' ise dilde bazı ögelerin birlikte kullanılmaması demektir.²⁶⁵ Tesviye hemzesi ile أم arasında bu telâzum görünmektedir; سؤاء علي أضحكت أم بكيت "Ağlaman da gülmen de benim için aynı." cümlesinde olduğu gibi. Aynı anlam tonlama ile verilebilir bu surette hemze hazfedilebilir.²⁶⁶ Bu örnekte Temmâm Hassân'ın bahsettiği karinelerin dayanışmasını görmekteyiz.

Rabt:²⁶⁷ Anlam belirsizliğini ortadan kaldırmak için cümle ögeleri arasında kurulan bağıdır. Bağ, işleve yönelik bir karinedir. Ögelerin anlamı ortaya çıkartmaktaki işlevlerini belirlemeye çalışır. İki şekilde yapılabilir; ya zamirle veya tekrar ile kendinden önceki ögeye atıfta bulunur yahut sonraki gelen ögeyle dilbilgisel bir uyum içinde bulunarak bu bağ sağlanır. من الذي رأيته "gördüğüm kişi" örneğinde olduğu gibi. Anlam karışıklığını önlemek için kendinden önceki öge olan ismi mevsule atıfta bulunan bir zamir getirilmiştir.

Edat:²⁶⁸ Edatların kendi başlarına bir anlamı yoktur, anlam bağlam içinde ortaya çıkar. Fakat cümleler ile söz öbekleri arasında bağ kurarlar. Arapçada edatlar cümle başına gelebildiği gibi sözcüklerin başına da gelebilir. Cümle başına gelenlerden bazıları; nesh edâtı, olumsuzluk, pekiştirme, soru, dilek, istek, seslenme, yemin, şart şeklinde sıralanabilir. Kelimelerin başında kullanılanlara ise; harfî cerler, atıf harfleri, istisnâ edatları örnek gösterilebilir.

²⁶³ Temmâm, "Ḳarâinü n-naḥviyye ve itraḥu l-'âmili ve l-i'râbeyni et-tagdiriyyi ve-l maḥalli", 47.

²⁶⁴ Kaplan, *Arap Dilinde İltibas Problemi*, ts., 101.

²⁶⁵ Daşkıran, "Temmâm Ḥassân'ın Dil Anlayışı", 12.

²⁶⁶ Kaplan, *Arap Dilinde İltibas Problemi*, ts., 103.

²⁶⁷ Ahmet Kaplan, "Arap Dilinde İltibas Problemi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (20 Aralık 2017), 94.

²⁶⁸ Bk. Temmâm Hassân, *el-Luġatü 'l-'Arabîyye: ma 'nâhâ ve mebnâhâ*, 224.

Nağme: Tenğim de denen bu kaide sesin yükselmesi, alçalması gibi bazı unsurları ve jestler mimikler gibi dil dışı unsurları barındıran bir karinedir. Yazı dilindeki noktalama işaretlerinin konuşma dilindeki karşılığıdır. Anlamanın daha açık ve etkili ifade edilmesine hizmet eder. Temmâm Hassân bu konuyu önemseyen ve üzerine düşünen bir dilcidir. Bu da onun diğer dilcilerden daha özgün araştırmalar yapmasıyla neticelenmiştir. Onun vurgu ve tonlamaya dair görüşlerine çalışmamızın muhtelif bölümlerinde atıfta bulunmuştuk.

2.4.2. Kelime Tasnifi

Klasik nahiv geleneğinde kelime isim, fiil, harf olmak üzere üçe ayrılmıştı. Bu tasnif genel kabul görmüş ve yakın zamana kadar tartışmaya açılmamıştı. Bu üçlü tasnif Arap dilinin en eski nahiv kitabı olarak kabul edilen Sîbeveyhi'nin *el-Kitab* 'ına dayanmaktadır. Sîbeveyh'e göre "Kelime; isim, fiil ve harf olmak üzere üç türe ayrılır. "Adam", "at" ve "duvar" gibi kelimeler isimdir. Fiil, hades (oluş, iş, eylem) isimlerinden alınır ve yapısı itibarıyla geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanı ifade eder. Harf ise bir mana için vazedilmiş, isim ve fiil dışındaki kelimelerdir."²⁶⁹ Fiilin temel ayırt edici özelliği zamandır. İsmi tanımlar ise Sîbeveyh'ten daha sonra yapılmıştır.²⁷⁰ Temmâm Hassân klasik nahiv geleneğinde yapılan tasniflerin hangi esas üzere yapıldığının meçhul olduğunu ve bu esası belirlemenin önemli olduğunu belirtir. Yeni bir kelime tasnifinin hangi esaslara göre yapılabileceğini şu şekilde sıralar;²⁷¹ (I) Klasik dönemde yapılan en temel hata usul hatasıdır. (II) Bir sınıflandırmanın mutlak doğru, değişmez kabul edilmesi mümkün değildir. (III) Bir kelime tasnifinin genellenebilir ve dili var olduğu şekliyle betimleyebilmesi beklenir.

Temmâm Hassân bu eserinde kelimeyi isim, fiil, zamir ve edat olmak üzere dört türde incelemiştir. Bu sınıflandırmayı da beş esas üzerine oturtmuştur. Fakat daha sonra (1973 yılında) yayınladığı *el-Luğatu'l-Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ* adlı eserinde daha detaylı bir tasnif yapmış yeni ilkeler getirerek on ikiye çıkarmıştır.

²⁶⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, ed. Muhammed Harun Abdusselâm (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988), 1/12.

²⁷⁰ Bünyamin Aydın, "Temmâm Hassân'ın Arap Dilinde Kelime Tasnifine Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (01 Aralık 2015), 57-78.

²⁷¹ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bahş fi'l-luğa*, 1990, 196.

Sonuçta kelime türlerini yedi olarak tespit etmiştir. *Hassân, el-Luġatü'l-Arabîyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ* eserinde ortaya koyduğu on iki esas şöyle sıralanabilir.²⁷²

- 1.İ'rab
- 2.Rütbe
- 3.Sîga
- 4.Cetvel; bir kökün zamanlara göre çekimlenmesi yahut farklı kelimeler türetilmesi.
- 5.İlsâk; kelime çekimlenmeden getirilen çeşitli ekler.
- 6.Tedâm; kelime grupları.
- 7.er-Rasmu'l-ımlâî; yazım kuralları.
- 8.Tesmiye; isim olması.
- 9.Hades; bir işe delalet etmesi.
10. Zaman
- 11.Ta'lik; kelimenin başka bir kelime ile anlamsal yahut yapısal bir bağlantı içinde olması.
- 12.el-Ma'ne'l-cümelî; kelimenin içinde kullanıldığı cümlenin ifade ettiği anlam. Olumluluk, şart, istek gibi.

Yazım (imla) esas alınarak yapılan kelime tasnifi akla ilk gelen sınıflandırma yöntemidir. Fakat tüm Arap dilini bu esasa göre sınıflandırmak bizim işlev ve anlamdan uzak bir sınıflandırma yapmamıza neden olur. Arap dili klasik dönemde şekilci bir karaktere bürünmüştü, dilbilimin yapmak istediği bu biçimsellikten kurtulmaktı. Kelime tasnifi yaparken bazı dilciler de sadece anlamı yahut ve bağlamı dikkate alan sınıflamalar yapmışlardı. Kelime tasnifi tüm esaslar birlikte değerlendirilerek yapılmalıdır. Bu sayede dilin yapısı ve gerçek anlamda hayatımızdaki yerini tespit edebiliriz. Kelime tasnifi yaparken tüm ilkeleri dikkate almalıyız. Yalnız bir kelime, tüm bu özellikleri barındıramaz örneğin edatlarda çekimden bahsedemeyiz. Bizim yapmamız gereken dili sınırlandırmak değil betimlemektir. Temmâm Hassân bu sınıflandırmayı yaparken betimsel dilbilimin ilkelerine göre hareket etmektedir. Şimdi Temmâm Hassân'ın iki eserini birlikte değerlendirerek kelime tasnifine geçebiliriz.

²⁷² Temmâm Hassân, *el-Luġatü'l-Arabîyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 87-88.

Bu tasnif; isim, sıfat, fiil, zamir, havâlif, zarf ve edattan ibarettir.

İsim:²⁷³ İsim beş alt gruba ayrılır bunlar; muayyen isim, ismu'l-hades (mastar ismi, ism-i merre ve ism-i hey'e), cins isimler (milletler ve topluluk isimleri de bu grupta değerlendirilir), mîmiyyât (ism-i alet, ism-i zaman ve ism-i mekan), ism-i müphem (belirsizlik içeren isim türüdür) şeklinde sıralanabilir.²⁷⁴ İsimler, kendilerini diğer kategorilerden ayıran özelliklere sahiptir. İsimler i'rab alırlar, isimlerin sîgaları vardır, ek kabul ederler, tenvinlenebilirler, bir müsemâmâya delâlet edebilirler. İsmi en temel vazifesi nedir diye sorduğumuzda cevap bir müsemâmâya delâlet etmesi olacaktır. Bu işlev onu diğer türlerden ayırmaktadır. Bu müsemâmâ bazen bir kişi bazen bir grup bazen de bir fiil olabilmektedir. Fiil olması ismin zaman ögesi içerdiği anlamına gelmemektedir. Zamana delâlet etmekle yetinir zamanı içinde barındırmaz.

Sıfat:²⁷⁵ Temmâm Hassân'a göre nahivcilerin isim başlığı altında değerlendirdiği sıfatlar yapı ve anlam bakımından ayrı bir kategori olarak değerlendirilmelidir. Sıfatu'l-fâil, sıfatu'l-mef'ûl, sıfatu'l-mübâlağa, es-sıfatu'l-müşebbehe ve sıfatu't-tafdîl olmak üzere beş çeşit olan sıfatların ayırt edici özellikleri de şöyle sıralanabilir. Sıfatların kendilerine özel sîgaları ve çekimleri vardır. Sıfatlar cümle içinde isimlerden farklı kelime grupları oluştururlar. Sıfatların fiille olan benzerlikleri onları isim olmaktan uzaklaştırmış, isimle olan benzerlikleri de fiil olmaktan uzaklaştırmaktadır. Bu sebeple yeni bir kategori inşa etmek gerekmektedir. Sıfatların zamirlerle ortak özelliklerinin olması onları aynı tür yapmaz. Ayırtıkları yönleri dikkate almamız gerekmektedir. İsim, nahivciler tarafından büyük bir çatı olarak kabul edilmekteydi. Temmâm Hassân bu çatı içerisinde kendine has özellikler gösterenleri ayıklayarak yeni kategoriler inşa etti.

Fiil:²⁷⁶ Fiil klasik nahiv anlayışında geniş yer kaplayan bir başlıktır. Temmâm Hassân klasik gelenekte zamanlar ile ilgili yanlış bir bakış açısına sahip olduğunu ve bunun semantik açıdan hatalara neden olduğunu söyler. Yeni bir tasnif yaparak ez-zemenu's-sarfi ve ezzemenu'n- nahvi olmak üzere iki çeşit zamandan bahseder. Fiili, klasik olarak “zamana ve işe delâlet eden kelime” şeklinde tanımlamıştır. Bu

²⁷³ Bk. Temmâm Hassân, *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 92-98.

²⁷⁴ Temmâm Hassân, *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 91.

²⁷⁵ Aydın, “Temmâm Hassân'ın Arap Dilinde Kelime Tasnifine Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi”.

²⁷⁶ Bk. Temmâm Hassân, *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 106-108.

tanımda geçen zamanın hangi çeşit zaman olduğu üzerinde durmalıyız. Böylece fiiller ile yine zaman anlamı taşıyan ism-i zamanı, mastar isimlerini ayırt edebiliriz. ez-Zemenu's-sarfı; yalnızca sîgadan dolayı meydana gelen zamandır. ez-Zemenu'n-nahvi ise cümle içindeki konumu ve çeşitli işaretler ile ortaya çıkan zamandır. Temmâm Hassân zaman konusunda da klasik anlayıştan farklı düşünür ve on altı farklı zaman ortaya koyar.²⁷⁷ Fiilin temel taşı olan zamanı bu şekilde açıkladıktan sonra fiili diğer kelime türlerinden ayıran özelliklere değinebiliriz. Fiiller i'rab alabilirler, diğer tüm türlerden farklı olarak cezmi kabul ederler. Fiillerin kendine özgü sîgaları vardır. Çekimlenebilirler, çoğul yapılabilirler, لَمْ، لَنْ، لَا gibi fiile has edatlar ile birleşirler, zamana delâlet ederler, cümlede daima müsneddiler. Yalnızca müsned olabilen tek grup fiildir. Sıfatlar bazı durumlarda müsned durumunda karşımıza çıkabilirler.

Zamir:²⁷⁸ Temmâm Hassân tarafında isimden ayrıştırılarak oluşturulan diğer bir kategori de zamirdir. Her ne kadar isimle benzer pek çok özellik taşısa da bu aynı kategoride olmasını gerektirmemektedir. Şahıs zamirleri, işaret zamirleri ve mevsul zamirler olarak üç çeşit zamir bulunmaktadır. Temel görevleri varlıkların yerini tutmaktır. Sözlükte anlamları bulunmayabilir. Arap dilinde zamirlerin anlamlarındaki belirsizlik bir karine ile giderilir. Şahıs zamirlerinde açık bir isim, işaret zamirlerinde müşârun ileyhin varlığı, mevsul zamirlerinde sıra cümlesinin bulunması gerekmektedir. Zamirler i'rab alameti kabul etmemekle ve muzâf olarak kullanılamamakla isim kategorisinde değerlendirilemezler.

Havâlif:²⁷⁹ Muhâlîfe olarak da adlandırılan bu tür nahivciler tarafından özgü sıfatları fark edilememiş ve herhangi bir kategoriye dâhil edilememiş kelimelerden oluşur. Bunlar Temmâm Hassân tarafından hâlifetu'l-ihâle (ismu'l-fiil), hâlifetu's-savt (ismu's-savt), hâlifetu't-taaccüb, hâlifetu'l-medih ve 'z-zem olarak sayılmıştır. Bunlar duygu ve heyecan ifade ederler ve çekimlenmezler. Temmâm Hassân bu kelimelerin haber verme özelliği taşımadığını belirterek klasik nahiv âlimlerinin söylediği gibi bunların mazi anlamını ifade etmezler. Medih ve zem ifade eden bazıları da şekil

²⁷⁷ Yenice, *Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'a Göre Anlam Bileşenlerinin Klasik ve Çağdaş Dönemler Bağlamında Karşılaştırması ve Günümüz Dilbilim Çalışmalarına Katkıları*, 182.

²⁷⁸ Temmâm Hassân, *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 119.

²⁷⁹ Temmâm Hassân, *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 113.

olarak fiile benzeseler de zamansallıktan mahrum olmaları sebebiyle fiil kategorisinde değerlendirilemezler yine onların isim kategorisinde kabul edilmeleri için de yeterli gerekçe bulunmamaktadır. Yansıma sözcükler de aynı gerekçelerden dolayı bu grupta değerlendirilebilir.

Zarf: Temmâm Hassân klasik nahivcileri zarf kategorisinde yeri olmayanları bu gruba eklemekle eleştirmiştir. Bağlam, anlam, işlev olarak birbiriyle hiç yakınlıkları olmayan kelimeleri bir araya getirildiği görülmektedir. Klasik nahivcilerin, يوم ve ساعة gibi anlamları zamana delalet etse de isim olan yahut aynı şekilde yer anlamı içeren kelimelerin çok anlamlılığı fark edilemediği için zarf olarak değerlendirme hatasına düştüklerini belirtir. Bu dilbilimin dile yaklaşımıyla ilgilidir. Dile tek yönlü bakmaz bir kelimenin de yapısına yahut anlamına odaklanıp kalmaz, her bağlamda kullanımına dikkat eder. Sonuç olarak Temmâm Hassân dilde yalnızca dokuz adet zarf bulunduğunu söylemiş, bunun dışında kalan kelimelerin zarf olarak kullanılsa da zarf kategorisinde değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir. Zaman zarfları: متى، أين، أنى، حيث²⁸⁰، إذا، إذًا، لما، أيان، mekân zarfları: حيث، أين، أنى، Şimdi zarfların özelliklerini sıralayalım. Zarflar mebnidir, tek başlarına kullanılamazlar, muhakkak başka kelime türü ile birlikte yer almalıdırlar, sîgaları bulunmaz, çekimlenemedikleri gibi çoğul da yapılamazlar, kelime anlamları bulunmaz bu sebeple etimolojileri incelenemez.²⁸¹

Edat:²⁸² Edatların işlevi bağlantı kurmaktır, böylece bir ilişkiyi açığa çıkarırlar. Edatların iki ana kısmı vardır. İlk kısmı asıl kuruluşundan edat olanlar diğeri de edat olarak kullanılmakla edata dönüşmüş olanlardır. Edatlar kendi başlarına açık anlam ifade etmeyebilirken cümlelerin anlamının değişmesinde büyük rol oynarlar. Bu sebeple edatların cümle başında gelme hakları vardır. Dizimde önceliklidirler. Bu önceliklerine karşın tek başlarına bir anlam ifade etmedikleri için başka kelimeler ile birlikte olmalıdırlar. Edatların ayrıştıkları nokta anlamdadır. Cümlelerin anlamını değiştirirler. Edatlar isimlerin başına gelebildikleri gibi fiillerin başına da gelebilirler.

²⁸⁰ Temmâm Hassân, *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma 'nâhâ ve mebnâhâ*, 121.

²⁸¹ Aydın, “Temmâm Hassân’ın Arap Dilinde Kelime Tasnifine Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi”.

²⁸² Bk. Temmâm Hassân, *el-Luğatü'l-'Arabiyye: ma 'nâhâ ve mebnâhâ*, 123.

Temmmâm Hassân'ın bu tasnifi de eksiklikten arınmış değildir. Bir bilim adamının da bunu iddia etmesi düşünülemez. Bu tasnife getirilen bazı eleştirilerden bahsedelim. Eleştirilerin toplandığı nokta aynı özellikleri taşıdığı halde farklı kategorilerde, kategorisinin özgü niteliğini taşımadığı halde o kategoride değerlendirilen kelimelerin var olmasıdır. Mîmiyyât grubundaki kelimeleri, müştak oldukları halde isim grubunda değerlendirmiştir. İsim kategorinde de tüm üyelerini kapsayacak genel bir ilke tahsis edememiştir. Genel ilkeler koyamamış olması bazı kelimelerin yerinin belirlenememiş olmasına neden olmaktadır. Temmmâm Hassân geleneği biçime önem vererek anlamı göz ardı etmekle eleştirmişti. Kendi tasnifi de anlamı ön plana çıkararak biçimi geri planda bırakmakla eleştirildi. Havâlif kategorisine dair görüşleri güçlü, iç ve dış tutarlılığa sahip kabul edildi.²⁸³

2.4.3. Temmmâm Hassân'ın Getirdiği Öneriler

Klasik nahiv anlayışında kelimelere getirilecek ekler “سألتمونيها” harfleri ile sınırlı kabul edilmekteydi. Temmmâm Hassân bu görüşe katılmamış ve Arap alfabesindeki tüm harflerin zâid olabileceğini savunmuştur. Bu anlayış dilin türetme mantığını yeni bir bakış açısıyla okumak demektir.

Çalışmamızın ana konusu gereği Temmmâm Hassân'ın belâgat konuları ile ilgili görüşlerine çok değinmemiş olsak da onun me'ânî hakkındaki görüşünü eklemeyi uygun bulduk. Ona göre klasik anlayışta olduğu gibi me'ânî, belâgat ilminin konusu olarak değerlendirilmemelidir hatta me'ânî nahiv ilminin en üst noktasını oluşturmaktadır.²⁸⁴

Temmmâm Hassân dile özgün bir yöntemin ihdas edilmesi gerektiğini savunur. Buna göre, klasik nahiv çalışmaları hayattan kopuktu, belli kalıplara sıkışıp kalmıştı. Onun önerisi uygulamalı bir nahiv yöntemi geliştirmektir.²⁸⁵ Bunu yüksek lisans döneminden itibaren tüm akademik serüveninde hayata geçirmeye çalışmıştır. Aynı

²⁸³ Aydın, “Temmmâm Hassân'ın Arap Dilinde Kelime Tasnifine Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi”.

²⁸⁴ Yenice, *Abdülkâhîr el-Cürcânî ve Temmmâm Hassân'a Göre Anlam Bileşenlerinin Klasik ve Çağdaş Dönemler Bağlamında Karşılaştırması ve Günümüz Dilbilim Çalışmalarına Katkıları*, 194.

²⁸⁵ Hüseyin Araz, *Temmmâm Hassân'da Arap Dili Düşüncesi (Klasik Arap Dilbilimi Birikimi ve Modern Dil Verileri Işığında Arayışlar)* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 191.

eleştirisi Noam Chomsky tarafından da getirilmiş ve üretici dönüşümsel dilbilgisi anlayışının hareket noktalarından olmuştur.

Temmmâm Hassân Arap dilinde klasik dönemde kabul edilen nazm ve âmil teorisini eleştirerek dilin asıl anlamını ortaya çıkartmak amacıyla yeni bir teori ortaya atmıştır. Karinelerin dayanışması esasına dayanan bu teoriye, daha önce işaret etmiştik.

Dil çalışmalarında vurgu ve tonlama ile ilgili çalışmalar yaptı ve Arap dilinin ses abecesinin yapılması gerektiğini öne sürdü.²⁸⁶

İşlevsel anlam, sözlük anlamı ve delalet açısından olmak üzere anlamı üçe ayırdı. Cümlelerin anlam ifade etmesi için işlevsel anlamın zorunlu olduğunu ifade etti. Ayrıca anlamın ortaya çıkmasını engelleyen etkenlerden birisinin de zaman ile ilgili sahip olduğumuz yanlış anlayış olduğunu söyler. Zaman konusunda da gelenekten farklı düşünür. Ona göre zamanın çeşitli boyutları vardır ve dikkatle incelenmelidir. Zamanı nahvî ve sarfî olarak ikiye ayırır;²⁸⁷ nahvî zaman, bağlam içerisinde ortaya çıkan anlamla ilişkilidir. Sarfî zaman ise sîga ile ortaya çıkan zamandır, bağlamla irtibatlı değildir.

²⁸⁶ Temmmâm Hassân, *Menâhicü'l-baḥş fi'l-luġa*, 1990, 160.

²⁸⁷ Temmmâm Hassân, *el-Luġatü'l-'Arabiyye: ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 240.

3. SONUÇ

Dil ve bilgi, sınırları tahayyülü aşan iki kavramdır. İnsandan ayrı düşünölemeyecek bu iki kavramın pek çok iz düşümü vardır. Gerek gündelik hayatımızda gerekse akademik düzeyde bu iz düşümleri farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Geçmişten bugüne dil çeşitli bilimler tarafından araştırma konusu yapılagelmiştir. Medeniyet tarihinde dile kutsallık atfedildiğı dönemler olmuş, bu kutsallaştırma bir yandan dil üzerine çalışma yapmaya teşvik ederken diğer yandan dillerin gündelik hayattan kopması şeklinde bazı sonuçlar doğurmuştur. Batı'da da Doğu'da da diller çeşitli süreçlerden geçmiştir. Bu süreçler kimi zaman birbirine benzese de her dilin tarihi ve gelişimi kendi şartları içerisinde seyrederek.

Söz konusu bilim olduğunda, tüm bu farklı süreçlere rağmen üretilen bilim mirasından az çok tüm medeniyetler yararlanır ve aynı zamanda bu hazineye katkı sunar. Ortaya koyduğumuz çalışmada zamanının önde gelen dilcilerinden kabul edilen Temmâm Hassân'ın bilim mirasına katkılarında bir kısmını incelemeye gayret ettik, onu diğer dilcilerden ayıran özgün görüşlerinin ve yöntemlerinin olduğunu fark ettik. Yönteme dair ilk yazdığı eser olan *Menâhicü'l-bahs fi'l-luğa*'yı merkeze almamız onun nereden, hangi yaklaşımla çalışmalarını yürüttüğüne dair erken dönem verilerine erişmemizi sağladı. Temmâm Hassân bu kitapta dilbilimin ana konularını ele alır. Bu konuların önce gelenekte nasıl anlaşıldığını aktararak ardından kendi tercih ettiğı yöntemi ortaya koyar. Gelenekten ayrıldığı noktaları gerekçelendirir ve tercih ettiğı yöntemi okura sunar. Temmâm Hassân'ın *Menâhic*'de çoğunlukla Batılı araştırma yöntemlerini tercih ettiğini tespit ettik. *Menâhic*'in başlıklandırması ve mukaddimesine bakarak bile bu sonuca ulaşabiliriz. Gelenekte ortaya konan çabaları takdir etmekle birlikte modern dilbilim yönteminin daha bütüncül ve hayata dönük olduğunu söyler. Temmâm Hassân bu eserinde gösterge bilime, ses bilgisine ve ses bilimine geniş yer vermiştir. Bu alanlarda kullanılabilecek yöntemleri araştırmacıya ayrıntılı biçimde sunduğunu, bununla yetinmeyip pek çok örnekle konuyu desteklediğini gördük. Bu, onun Arap dilinde uygulanabilir bir yöntem ortaya koyma kaygısında olduğunu göstermektedir. Özellikle yöresel kelimeler ile ilgili sergilediğı yaklaşımın oldukça cesur bir girişim olduğunu söyleyebiliriz. Klasik dönemde hatalı kullanım olarak kabul edilen ağızları araştırma

konusu yapmıştır, bu yaşayan dili esas aldığına bir göstergesidir. Ses bilgisine dair palatogram, kimograf gibi zamanının ilerisinde yöntemler kullandığını tespit ettik. Bunları kullanarak betimsel ve uygulamalı bir dil yöntemi inşa etmeye çalıştığını söyleyebiliriz, Temmâm Hassân'dan sonra Arap dilinde bu yöntemlerden ne derece yararlandığı bir başka çalışmanın konusu olabilir. Bu eserde Temmâm Hassân'ın, usulünü oluştururken betimsel yöntem, işlevsel yöntem ve üretici dönüşümsel dil bilgisinin yöntemlerinden yararlandığı sonucuna vardık. Bu usul doğrultusunda *Menâhic*'in meyvesi sayılabilecek çalışmalarını tespit ettik. Kelime tasnifi, karineler teorisi olarak tespit ettiğimiz bu kıymetli çalışmaların temelinde işlev kavramı olduğunu gördük. Temmâm Hassân, her iki teoride de geleneğin modern dilbilim ile nasıl harmanlanabileceğinin örneğini sunar. Bunlar inkâr ve ret tavrından uzak, sağduyuyla yürütülen titiz bir çalışmanın ürünüdür. Ne tarihin ne de ideolojilerin tesirinde kalır, dili kendi doğası içerisinde incelemeyi amaçlar. Onun tüm çalışmalarındaki örtük amacın, dilin doğasına en uygun yöntemi bulmak olduğu sonucuna vardık.

Vardığımız en temel sonuç şudur; Temmâm Hassân'ı diğer dilcilerden ayıran yöntemciliğidir. Yalnızca dil malzemesi derlemek, tarihi kayıtları incelemek yahut dilin tüm alanlarında derlinleşmeyi gaye edinmedi. Amacı bütün olarak dile yöneltebileceği bir bakış açısı geliştirmektir. Doğru sonuca ulaşmak için yolumuzun, yöntemimizin de doğru olması gerektiğini savundu. Bu yöntem de ne tamamıyla geçmişten edinilen bir yöntem olmalıydı ne de Batı'da devşirilen. Ona göre dil araştırma yöntemi, dil gibi bize has olmalı, bizimle birlikte var olup bizimle birlikte gelişmelidir. Temmâm Hassân her ne kadar Arap dili alanında çalışmış olsa da yöntem bakışı tüm İslami ilimler için uygulanabilir. Bu bakış açısından yararlanarak ilim mirasımızı tekrar okuyabilir, özgün yöntemler geliştirebiliriz.

Temmâm Hassân İngiltere'de dil laboratuvarlarında palatogram, kimograf gibi modern ölçüm cihazları ile çalışmıştır. Bu cihazları ses bilimine dair çalışmalarında, bölgesel kelimelerin telaffuzunu kaydetmekte kullanmıştır. Bu yöntemle kıraat dalında meşhur okuyucuların tilavet esnasında ve harfleri telaffuz ederken ağızlarının ve dillerinin hangi kısımlarının kullandıkları görüntülenebilir. Harflerin mahreç ve sıfatlarının net bir şekilde belirlenmesinin yanı sıra eğitim esnasında öğrencinin ağzının görüntülenmesiyle okuyuşun doğruluğu test edilebilir.

Diğer bir önerimize geçecek olursak. Temmâm Hassân dilbilim terminolojisi ile çokça uğraşmıştır, kitaplarında terimleri sıkça kullanır. Bunlar ile ilgili bir ek de çalışmamızda yer almaktadır. Kendisinin anlamını genişlettiği terimlere de rastladık. Bu alanı araştırmacıların dikkatine sunuyoruz. Son olarak Temmâm Hassân'ın *el-Beyân fî ravâi 'i'l-Ḳur'ân* eserinin disiplinler arası bir çalışmayla tefsir ve Arapça ortak paydasında olan araştırmacılar tarafından incelenmeye değer olduğunu düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Abdülkâdir el-Fâsî el-Fihri. *el-Lisâniyyât ve el-luğati'l-'Arabiyye*. Dârülbeyzâ: Dârütopkal, 2005.
- Açıkgenç, Alparslan. *Bilgi Felsefesi*. İnsan Yayınları, ts.
- Akkaya, Mehmet. *Filozofça Bilgi Kuramı Eleştirel Bilgi Felsefesi Tarihi ve Diyalektik Materyalist Epistemoloji*. İstanbul: Belge Yayınevi, 2019.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Aksoy, Mustafa. *Bilimin Mabedinde Yöntem Meselesi*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2013.
- Alevî, Hâfız İsmâîlî. *Kadâyâ ebistemolociyye fi'l-lisâniyât*. Lübnan: Dârü'l-kitabî'l-cedidi'l-müttehid, 2009.
- Alevî, Hâfız İsmâîlî. *Lisâniyyât fi segâfeti l-'arabiyyeti'l-mu'âşıra*. Lübnan: Dârü'l-kitabî'l-cedidi'l-müttehid, 2009.
- Altınörs, Atakan. “Dile Davranışçı Yaklaşımlara Chomsky’nin İtirazı Üzerine”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 14 (01 Haziran 2012), 65-90.
- Amayre, İsmail Ahmed. *Müsteşrihûn ve l-menâhicühümü'l luğaviyye*. Amman: Dârü'l-ḥuneyn, 1992.
- Araz, Hüseyin. *Temmâm Hassân'da Arap Dili Düşüncesi (Klasik Arap Dilbilimi Birikimi ve Modern Dil Verileri Işığında Arayışlar)*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Âşıkkutlu, Emin. “Cerh ve ta’dîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aydın, Bünyamin. “Temmâm Hassân’ın Arap Dilinde Kelime Tasnifine Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (01 Aralık 2015), 57-78.
- Cevizci, Ahmet. *Bilgi Felsefesi*. Ankara: Say Yayınları, 2010.
- Çağrııcı, Mustafa vd. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/489-534. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çağrııcı, Mustafa. “Şüphecilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/265-268. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çetin, Nihad M. vd. “Arap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/276-309. TDV Yayınları, 1991.

Daşkiran, Yaşar. “Temmâm Hassân’ın Dil Anlayışı: Karineler Teorisi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/2 (01 Ağustos 2015), 149-164. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001438

Descartes. *Metot Üzerine Konuşma*. çev. Mehmet Karasan. İstanbul: Milli Eğitim, 3. Basım, 1967.

Durmuş, İsmail. “İbrâhim Enîs Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/623-625. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Durmuş, İsmail. “Temmâm Hassân”. *DİA*. EK-2/589-591. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Durusoy, Ali. “Yakîniyyât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

“Electropalatography”. Wikipedia, 20 Şubat 2022. <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Electropalatography&oldid=1072999626>

Erdem, Hüseyin Suphi. “Dil, Önerme ve Gerçeklik I: -Wittgenstein Bağlamında Bir Değerlendirme-” 5 (Haziran 2010), 19-40.

Esenyel, Adnan. “Descartes ve Humeda ‘Şüpheli Bilgi’ Fikri”. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (01 Eylül 2017), 243-263.

“Ferdinand de Saussure, from Course in General Linguistics”. Erişim 19 Temmuz 2022. <http://www.umsl.edu/~gradyf/theory/CourseinGeneralLinguistics.htm>

Gauch, Huhg. *Bilimsel Yöntem*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2016.

Giddens, Anthony. “İşlevselcilik: Toz Duman Dağıldıktan Sonra”. çev. Ümit Tatlıcan 8-9 (2001), 160-193.

Gökkir, Necmettin. “Kur’an Araştırmalarında Kullanılan Yeni Metot ve Teoriler”. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 12 (18 Nisan 2012), 75-103.

Görgün, Hilal. “Rifâa et-Tahtâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/95-97. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

“Chomsky’nin Üretici Dil Bilgisi Kuramı İle Klasik Nahiv İlminde Selika (Dil Yetisi)”. çev. Mehmet Emin Güzel. *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/12 (Aralık 2019).

Hüseyin, Taha. *Cahiliye Şiiri Üzerine*. Ankara Okulu Yayınları, 2019.

- İbn Cinnî. *el-Haşâ'îş*. Kahire: el-Heyetü l-Mısriyye, 1952.
- İmer, Kamile vd. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2019.
- İnanç, Yonis. “Nahiv İlminde Kıyasa Yöneltilen Bazı İtirazlar”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/34 (Aralık 2016), 73-90.
- İsmail Durmuş. “Nahiv”. *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- John W. Creswell - Selçuk Beşir Demir. *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. Ankara: Eğiten Kitap Yayıncılık, 2017.
- Kandemir, M.Yaşar. “Sahîhayn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/527-530. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- Kaplan, Ahmet. *Arap Dilinde İltibas Problemi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, ts.
- Kaplan, Ahmet. “Arap Dilinde İltibas Problemi”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (20 Aralık 2017), 387-388.
- Karaağaç, Nurcan. “İşlevsel Dilbilim”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 37/37 (08 Ağustos 2012), 35-42.
- Karakaya, Necdet. “Bir Değerlendirme Denemesi: Kureyş Lehçesi mi Kureyş Ağzı mı?” *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/1 (2013), 51-64.
- Kaya, Mahmut. “Câbir b. Hayyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/533-537. İstanbul: TDV Yayınları, 1992. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cabir-b-hayyan>
- Kaya, Mustafa. “Modern Arap Dilbilim Çalışmaları”. *EKEV Akademi Dergisi* 36 (Yaz 2008), 335-350.
- Kaynak, Mehmet. “Ana Çizgileriyle Sözlük Bilimi ve Türk Sözlükçülüğü”. *Kafdağı* 6/1 (30 Haziran 2021), 79-101. <https://doi.org/10.51469/kafdagı.755708>
- Kerimoğlu, Caner. *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Kılıç, Hulusi. “Basriyyûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul, 1992.
- Kılıç, Hulusi. “İbn Madâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/163-164. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kutluer, İlhan. “Hârizmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. Erişim 02 Mart 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmi-muhammed-b-ahmed>

- Mahzûmî, Mehdî. *Kadaya nahviyye*. Abu Dabi, El-İmaretu'l Arabiyyetu'l Muttehide., 2003.
- Medkûr, İbrahim. “Aristo Mantığı ve Arap Grameri”. çev. Bünyamin Aydın - Yunus Emre Akbay. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Haziran 2014), 189-199.
- Mehdiyev, Nebi. *Bir Bilme Teorisi*. İstanbul: Dergah Yayınevi, 2019.
- Mehmet Kahraman. “Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (2016), 3288-3312.
- Muhammet Çelik. *Arap Dili Gramerindeki Yenileşme Hareketlerinin Teorik Temelleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019.
- Mütevekkil, Ahmed. *el-Lisâniyyâtü'l vazîfiyye medhalün nazariyyün*. el- Kitabül Cedîd, 2010.
- Nesime Nabi. *Menâhicü'l-bahşi'l-lugaviyyi 'inde'l-'arab fi dâvi'n-nazariyyati'l-lisâniyye*. Cezayir: Mevlut Mameri Tizi Vuzu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Onart, Adnan. “Değişik Yönleriyle Yapısalcılık ve Yapı Kavramı”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 262 (1973), 231-237.
- Ota, Saburo. “Mukayeseli Edebiyat Araştırmalarında İstatistik Metodu”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 14 (04 Temmuz 2012), 53-62.
- Özlem, Doğan. *Mantık*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2018.
- Parladır, H.Saim. “Saussre’un Yapısal Dilbilim Kuramının Sosyal Bilimler Metodolojisine Katkısı”. *Sosyoloji Dergisi* 16 (2006).
- Peker, Hidayet. “İbn Hazm’ın İlimler Tasnifi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 319-329.
- Popper, Karl R. *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*. çev. İlknur Aka. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Râcihi, Abduh er-. *en-Nahvü'l-'Arabî ve'd-dersü'l-ḥadîş*. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-Arabiyye, 1979.
- Sadıkov, Taşpolot - Sarıgül, Kerim. “Makine Çeviri Yöntemleri ve Makine Çevirisinin Bugünkü Durumu”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/10 (2021), 192-205.
- Saussure, Ferdinand de. *Genel Dilbilim Dersleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976.

- Saussure, Ferdinand de. *Genel Dilbilim Dersleri*. çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual, 1998.
- Sîbeveyhi. *el-Kitâb*. ed. Muhammed Harun Abdusselâm. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988.
- Süleyman, Yasir. "İstikrâ: menheciyyetü'l'ilmîyye ve-lbahşi-l lisâni'l Arabiyyi l-ḥadîse" 39 (1994).
- Şen, Cafer. "Dilbilim Okulları". *TDK yayınları*, 94-114.
- Tekin, Selim. *Temmâm Hassân ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Temmâm Hassân. *el-Luġa beyne 'l-mi 'yâriyye ve 'l-vaşfiyye*. Dârülbeyzâ, 1992.
- Temmâm Hassân. *el-Luġatü 'l- 'Arabiyye: ma 'nâhâ ve mebnâhâ*. Kahire, 1979.
- Temmâm Hassân. *el-Uşûl*. Kahire, 2000.
- Temmâm, Hassân. "Ḳarâinü n-naḥviyye ve iṭraḥu l-'âmili ve l-i'râbeyni et-tagdiriyyi ve-l maḥalli". *Mektebetü l-ġarbiyye*.
- Temmâm Hassân. *Maḳâlât fi 'l-luġa ve 'l-edeb*. Mekke: Ümmül Kura, 1985.
- Temmâm Hassân. *Menâhicü 'l-baḥş fi 'l-luġa*. Kahire, 1990.
- Temmâm Hassân. *Menâhicü 'l-baḥş fi 'l-luġa*. Kahire, 1990.
- Türk Dilbilim. "Zellig S. Harris ve Dağılımsal Dil Çözümlemesi", 16 Mayıs 2020.
<https://turkdilbilim.wordpress.com/2020/05/17/zellig-s-harris-ve-dagilimsal-dil-cozumlemesi/>
- Uzun, İpek Pınar (ed.). *Kuramsal Ve Uygulamalı Ses Bilim*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2020.
- Uzun, İpek Pınar (ed.). *Kuramsal ve Uygulamalı Sesbilim*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2020.
- Yavuz, Mehmet. "İbn Cinnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/397-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yenice, Mehmet. *Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'a Göre Anlam Bileşenlerinin Klasik ve Çağdaş Dönemler Bağlamında Karşılaştırması ve Günümüz Dilbilim Çalışmalarına Katkıları*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Doktora Tezi, ts.
- Yıldırım. "Arap Dilinde 'Nebr' (Vurgu)" 18 (2003), 163-191.

Yüce, Yakup. “Bilginin Serüveni”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/15 (15 Haziran 2007), 215-219. <https://doi.org/10.17335/suifd.44214>

Yücel, Tahsin. *Yapısalcılık*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Zeynel Kıran, Ayşe Kıran. *Dilbilime Giriş*. Şeçkin Yayınları, ts.

EKLER

Ek - 1. Menâhicu'l-Baḥs Fi'l-Luġa'da "Dilbilimsel Terminoloji"

جَرَسٌ gürültü (noise): İletişimde kaynak birimin gönderdiği bildiri ile hedef birimin aldığı bildiri arasında ortaya çıkan ayırım. Gürültü kaynağı hem kanalda hem de hedef birimde yer ala bilir. Kanalda yer alan fiziksel gürültü yanında (inşaat makinesinin çalışmasından dolayı karşısındakinin konuşmasını pek iyi duyamama gibi) hedef birimin alıcısından kaynaklanan nörofizyolojik gürültü (işitme kaybı olduğu için karşısındakinin konuşmasını iyi duyamama gibi) ve hedef birimin merkezinde yer alan psikolojik gürültüden söz edilmektedir. Psikolojik gürültüde hedef birim; inancı, tutumu ya da o anda içinde bulunduğu duygusal durum nedeniyle karşısındakinin söylediğini, söyleyenin anlamından bambaşka bir biçimde yorumlamakta ve farklı anlam çıkarabilmektedir. İnsanlar arasındaki iletişim aksaklıklarında psikolojik gürültü nün büyük bir payı vardır. Ayrıca mizahta ve güldürüde bu türden yanlış anlama ve yorumlamalardan sık sık yararlanılmaktadır. Eksiksiz bir iletişim ortamının hiçbir zaman tam olarak sağlanamayacağı düşünüldüğünden dilde artıklığın (redundancy) gerekli olduğu öne sürülür. Radyo, TV'de anlaşılmayı güçleştiren her türlü ek ses, boğuk ses, fiziksel engeller bu kapsamda düşünülebilir.

حِسٌّ ötüm (voice): Seslerin üretimi sırasında ses tellerinde meydana gelen titreşme durumudur. İletişim işlevi bulunmaksızın canlılardan çıkan tüm titreşimlere denir. Bu kelime ammice'den alınmıştır, **فلان حسه جميل**.

صَوْت ses (sound): Akciğerlerden gelen havanın etkisiyle ses organlarında oluşan ve kulakla algılanan titreşim. Soyut olan sesbirimin somut ve fiziksel anlamda gerçekleştirilmesi. Ses, ses değişkesi gibi köşeli ayraç içinde gösterilir; örn. "b", "s". Sesin; "perde; **درجة الصوت**", "Ses şiddeti" **عُلُوّ الصَّوت** ve Ses değeri, **قِيَمَةُ الصوت** gibi özellikleri de bulunmaktadır.

مُسَاعِدُ الْبَحْث denek (informant): Araştırmacıya veri sağlayan kişi, dilbilimcinin belirli bir dil verisinin benimsenirliği konusunda yargılarına

Ek – 1(Devam). Menâhîcu'l-Baḥs Fi'l-Luġa'da “Dilbilimsel Terminoloji”

başvurduğu kişi. Dilbilim araştırmalarında ana dili konuşuru ya da kimi zaman dilbilimcinin kendisi denek olabilir. Deneklerin konuşmaları kaydedilerek, kendilerine dil kullanımına ilişkin sorular yöneltilerek verilerin doğruluğu ve bütünlüğü sağlanmaya çalışılır.

علم الأصوات ses bilgisi (phonetics): İnsan dilinin seslerini, işlevlerini ve iletişim açısından taşıdıkları özellikleri göz önünde bulundurmaksızın salt fiziksel yönleriyle inceleyen dal. Sesleri betimler, sınıflar ve çevriyazı yöntemleri geliştirir. 19. yüzyıl sonunda ortaya çıkan alanın dalları şunlardır. Söyleyiş sesbilgisi, konuşma organlarında seslerin üretilişini, çıkış yerlerini ve çıkış biçimlerini inceler, sesleri sınıflandır. Dinleyiş ses bilgisi, kulak, sinirler ve beyin tarafından seslerin algılanışı ve bunlarla ilgili olgular üzerinde durur. Akustik ses bilgisi, ağız ve kulak arasında havanın titreşimiyle aktarılan konuşma seslerinin fiziksel özelliklerini araştırır. Araçlı ses bilgisi hava akımının ölçümü ve ses dalgalarının çözülmesini araçlar yoluyla araştırır. Genel ses bilgisi insan seslerinin tümü için geçerli olan çözümlemeler ile ilgilidir. Deneysel sesbilgisi seslerin çıkarılışı, aktarılışı ve algılanmasıyla ilgili olarak salt gözlemlerle araştırılamayan konuları çeşitli araçlar kullanarak ele alır. Temmâm Hassân أصواتي kelimesini fonetik ses bilgisel anlamında kullanır.

علم التشكيل الصوتي ses bilimi (phonology): Dillerin ses dizgelerini araştıran dilbilim dalı. Sesler, bir dizge içinde, kullanılan kurama göre 'ses birim' denilen karşıtlıklara, 'sesbilimsel birimler' gibi ayırıcı özelliklere göre düzenlenir. Sesbilimin amacı, bir dilde bulunan seslerin birbirinden ayırt edici olan yapılarını göstermek, dünya dillerindeki ses dizgesinin doğasını ortaya koymak, dillerdeki seslerin işlevini incelemektedir. Parça sesbilimi, ise sistemin, kuralların incelenmesidir ve daha çok sesin işleviyle ilgilenir. Konuşmanın 'sesbirim' gibi tek tek parçalarını, parçalarüstü sesbilim ise ezgi, vurgu gibi tek parçadan daha fazlasına uzayan özellikleri çözümler. Art zamanlı ses bilim, dilin tarihi içindeki ses değişimlerini araştırır. Eş zamanlı sesbilim tarihsel değişmeyi göz ardı eder, dilin belli bir dönemindeki ses dizgesinin niteliğini araştırır. Üretici ses bilim, doğal sesbilim, metrik sesbilim alanlarında da

Ek – 1(Devam). Menâhîcu'l-Baḥs Fi'l-Luġa'da “Dilbilimsel Terminoloji”

kuramsal yaklaşımlar doğrultusunda sesbilim çözümlemeleri yapılır. Temmâm Hassân صَوْتِي kelimesini fonolojik, ses bilimsel anlamında kullanmıştır.

الْصَّحِيح ج الصَّحاح ünsüz (consonants): Akciğerlerden gelen havanın ses yolunda bir daralma, kapanma ya da engellenme ile karşılaşması sonucu çıkarılan ses, ünsüzler engelin türüne ya da yerine göre sınıflandırılırlar. Bir bölümü titreşimli bir bölümü de titreşimsizdir.

الْعِلَّة ج العِلل ünlü (vowels): Akciğerlerden gelen havanın ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmadan akışı ve ses tellerinin titreşmesi sonucu oluşan ses.

وحدة صرفية biçimbirim (morpheme): Dildeki anlamlı en küçük birim. Biçimbirimler bağımlı ve bağımsız olmak üzere iki kümeye ayrılır. Biçimbirimleri oluşturan altbirimlere biçimbirimcik. Bu anlamda biçimbirimler bu alt birimlerden oluşan bir soyutlamadır.

فونيم ses birim (phonem): Bir dilin ses dizgesinin en küçük birimi, anlam ayırt edici soyut birim.

متقطع hece, seslem (syllable): Tek bir sesleme eylemiyle çıkarılan ses ya da sesler öbeği. Seslem bir söyleyiş birimidir. Ünlü ile biten açık, ünsüz ile biten ise kapalı seslem oluşturur.

المَوْقِعَةُ: Kelime içerisinde sesin bulunduğu konum dolayısıyla sahip olduğu özellikler. Başta, ortada sonda olması gibi. Arap dilinde, موقعية الوسط, موقعية البداية, موقعية النهاية şeklinde alt kategorilere ayrılabilir.

الصرف sarf/biçimbilim (morphology): Sözcüklerin, biçimbirimlerin yapısını inceleyen dilbilgisi alanı. Bu açıdan, sözcükbirimlerin ve sözcük-biçimlerin oluşum süreçlerini, biçimbirimlerin bu süreçteki kuruluşlarını ele alır. Bir dilin dilbilgisinde, o dilin sözcükbirimlerinin ve sözcük-biçimlerinin oluşum süreçlerini biçimbirimlerin bu süreçteki kuruluşlarını içeren bileşen.

صيغة dilbilgisel sözcük (grammatical word): Bir sözcükbirimin tümcedeki konumuna göre belirlenen biçimciklerinden her biri; “ev” sözlükbirimi, sözdizimsel

Ek – 1(Devam). Menâhicu'l-Baḥs Fi'l-Luġa'da “Dilbilimsel Terminoloji”

yapıda evi, evde, evinin, evinizdekine...vb. biçimde görünebilir. Bu tür sözcükler “biçimsizdizimsel sözcük” (morphosyntactic word) diye de adlandırılır.

السياقي bağlamsal geçişlilik (transitivity): Bağlam içerisinde öğelerin birbiri yerine geçebilmesi, belirli kelimelerin bir bağlamda birlikte kullanılma durumunun yaygın olmasını ifade eder.

التوافق السياقي dilbilgisel uyum (concord): Dilbilimde, bir kelimenin ilgili olduğu diğer kelimelere bağlı olarak şekil değiştirmesi durumunda anlaşma veya uyum oluşur. Bu bir bükülme örneğidir ve genellikle çeşitli kelimeler veya cümlelerin bölümleri arasında bazı gramer kategorilerinin uyumlu olduğunu görürüz. Bu sayıda, cinsiyette, belirlilikte ve daha başka açılardan olabilir.

التأثير السياقي bağlamsal etki (Regimen, Governance): Kelimenin yahut cümlelerin anlamında bağlamın oluşturduğu değişiklik; daralma, genişleme. (s. 203)

الحالة (i'rab): Temmâm Hassân bu kelimeyi i'raba karşılık kullanmıştır. Daha önce karşılaşmadığımız bir kullanım olduğundan bu kullanımın ona özgü olduğunu düşündük.

الزَّمان zaman (time): Felsefî anlamda zaman, takvimde gösterilen ve geçmiş-şimdiki-gelecek zaman şeklinde tasnif edilen. İngilizcedeki “time”a tekabül eder. Bu zaman bazı ölçüm cihazları ile ölçülebilir ve gündelik hayatta saat ile bağlantılı kullandığımız zamandır.

الزَّمن dilbilgisel zaman (tense): Filleri ile bağlantılı olan zamandır. Geçmiş zaman, gelecek zaman gibi. Kiplerin içerisinde bulunan ve her zaman gerçek dünyada karşılık bulmak zorunda olmayan bir soyutlamadır. Zaman kipleri dilden dile değişebilir. Bir dilde var olan zaman kipleri başka dilde bulunmayabilir. Oysa olgusal zaman diller üstüdür ve değişmez.

الجهة görünüş (aspect, aspectuality, grammatical aspect): Çoğunlukla eylemlerin çekimlenmesinde söz konusu olan ve eylemin gösterdiği iş veya oluştaki süremin iç düzenlemesini ve sürekliliğini belirleyen dilbilgisel ulam. Bitmiş, bitmemiş, süren, yinelemeli, noktasal vb. görünüş türleri vardır.

Ek – 1(Devam). Menâhîcu'l-Baḥs Fi'l-Luġa'da “Dilbilimsel Terminoloji”

المَاجِرِيَّاتُ durumsal bağlam (situational context, context of situation): 1.

cinsleri ayrı ya da birbirlerine yakın olan şeylerin bir arada bağlanmış, demet, deste.
2. bir koşuttaki dörtlüklerin herbiri. 3. herhangi bir olayda, olaylar durumlar ilişkiler örgüsü ya da bağlantısı. 4. dilbilgisinde, önce veya sonra gelen kelimeyi etkileyen belirleyen birim ya da birimler bütünü.

دراسة التغير في المعنى Semasiyoloji (semasiology): "X kelimesi ne anlama

geliyor?" sorusuyla ilgilenen bir dilbilim disiplini. Nasıl telaffuz edildiklerine bakılmaksızın kelimelerin anlamlarını inceler. Bir kavram veya nesne ile başlayan ve adlandırması ile ilgilenen bir sözlükbilim dalı olan onomasiyolojinin tersidir, yani "X'i nasıl telaffuz edersiniz?" sorusunu soran onomasiyolojinin tersidir.